

Türkistan'ın “Verilen Bağımsızlık”tan “Alınan Bağımsızlığa” Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Seyfettin ERŞAHİN

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

“... bilin ki hak alınır lakin verilmez;
muhtariyet de alınır, lakin verilmez”.
18 Ocak 1918, Mahmudhoca Behbudî

Abstract: *Some Considerations On Turkistan's March From The “Bestowed Independent” To “The Gained Independent”.* In this article we tried to examine the route of the Turks of Turkistan to gain their independence from Russia. The struggle of Turkistanias for independent is important, not for only the Central Asia but for Turkish and Muslim peoples. This means that liberation of religion from atheism, indepençe of the East from The West, of the Third World from Imperialism etc. The Third World mainly got its independence after the Second World War; but Turkistan were oppressed by iron fist of Russians until the third quarter of the tewnteeth century. One of the most prominent Turkistani reformer Mahmudhoca Behbudî said in 1918 that “the independent is not bestowed but gained”. Some analysts say that Tukistan was not gained its independence but bestowed by Russians We examine the prosess of independence of Turkistan to conclude whether it

bestowed or not. The second aim of it to investigate the legacy of Sowiet regime on the Post Sowiet Turkistan, and the third one is route of religious revival.

Key words: *Turkistan, Central Asia, Independence, Islam, Fundamantalism, Sowiet Legacy.*

Türkistan Türklerinin¹ bağımsızlık mücadelesi, medeniyet tarihi bakımından Doğu/Asya'nın Batı/Avrupa'dan; sömürgecilik açısından üçüncü dünyanın sömürgecilerden; inanç tarihi yönünden İslam dünyasının Hristiyan dünyasından, dinin ateizmden; milli tarih bakımından Türklerin Ruslardan kurtuluşu şeklinde düşünülebilir.

Avrupalılar, XIX. yüzyıl başlarına kadar, Asya ve Afrika toplumlarını, kendi yaptıkları/yazdıkları dünya tarihinin birer ayrıntısı olarak algıladılar. Bu durum bir kader, kaçınılmaz son, eşyanın tabiatı olarak takdim edildi. Ancak 1905'de Batı'nın sömürgeci güçlerinden Rusya'nın Japonlar karşısında aldığı beklenmedik yenilgi bu kanyı değiştirdi. Doğu, kendi tarihini yazma, kaderine sahip çıkma hakkı ve gücü olduğunun farkına vardı; Batının üstünlüğünün tarihi bir veri ve takdir olmadığını anladı. Türkistan Türklerinin Ruslardan bağımsızlıklarını kazanmaları ise XX. yüzyılın sonlarına kadar sarktı.

Biz makalemizde, Türkistan'ın XX. yüzyıl sonlarında kavuştuğu bağımsızlığın *verilen* mi *alınan* mı olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Başka bir ifade ile Rus hakimiyetinden kurtulmak için Sovyet döneminde verilen mücadelenin niteliği ve yeni bağımsızlık dönemine intikal eden Sovyet mirası hakkında bazı değerlendirmeler yapacağız.

Türkistan'ın Rus istilasına uğramasının iç ve dış sebepleri vardır. İç sebepleri Türkistan'ın o tarihlerde içinde bulunduğu siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel durum olarak sayabiliriz. O dönemde Türkistan'da İslam ortak paydasının dışında parçalanmış bir yapı hakimdi. Dış sebeplere gelince sömürgeci güçlerin bölgedeki siyasal, ekonomik ve stratejik çıkarları gelmektedir. Çarlık döneminin bazı Rus tarihçileri ve misyonerlerine göre, kendilerini "*Tanrı tarafından Avrupa'yı ve Hristiyanlığı barbar Asyalılar karşısında korumakla görevlendirilmiş*" kabul eden Ruslar "*vahşi Asyalıları medenileştirmekle*" görevli olduklarını düşünürken² Müslümanlar da Rusları "*çılğın*", "*ilkel*" ve "*yağmacı*" bir millet olarak gördüler³.

1 Türkistan kavramını bağımsız Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu coğrafya için kullanıyoruz.

2 A. Bennigsen, Maria Broux, *The Islamic Threat to the Soviet State*, New York, 1983, 5.

3 Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 1987, 27-28.

Rusya Türkistan'a XVIII. yüzyılın birinci yarısında Kazak hanlıklarını istila ederek girmiştir⁴. Onun esas hedefi Özbeklerin yönetimindeki Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları idi. Bu hedefe matuf olarak 1865'te Taşkent'i 1868'de Semerkand'ı alan Rusya aynı yıl Buhara Emirliği'ne, 1873'te Hive ve Hokand⁵ hanlıklarına himayesini zorla kabul ettirmiş; 1884'te de Türkmen direnişine son verip Türkistan'ın işgalini tamamlamıştır⁶. Rusya dünyada bu haliyle Britanya İmparatorluğu'ndan sonra ikinci büyük Müslüman nüfusu bünyesinde bulunduran emperyalist devlet niteliğini kazanmıştır. Çarın Müslüman tebaası 1897 nüfus sayımına göre 15 milyona ulaşmıştı⁷. Rusya Türkistan Türklerine "inorodtsy" (gayri cins, gayri Rus) denen ikinci sınıf vatandaş statüsü tanırken özellikle Türkiye, İran ve kendi içindeki Tatarların etkisinden uzak tutan bir "tecrit politikası" izlemeye çalıştı⁸. Bu şartlar

4 Ruslar 1731'de Kiçi Cüz'ü, 1734'te Orta Cüz ve 1738'de Ulu Cüz'ü hakimiyet altına almışlardır. Hayit, *Türklüğün ve İslamın*, 130-144.

5 Hokand Hanlığı'nın 1876'da hukukî ve siyasî varlığına son verilmiştir.

6 Rusların Türkistan'ı işgali hakkında bkz, Edward Allworth, *Central Asia, A Century of Russian Rule*, Columbia, 1967; Baymirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, çev., A. Sadak, İstanbul, 1975; Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul, 1975; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1985; Haydarbek Bababekov, "Hive Hanlığının Zapt Etilişi", *Fen ve Turmuş*, 1992/1, 12-14, 1992/2, 14-15; Macid Hasani, *Türkistan Baskını*, Taşkent, 1992; Hamid Ziyaev, "Çarizm İstilas", *Şark Yıldızı*, 1990/8, 184-190. Türkistan sömürgeci Rusya tarafından istila edilmiş olmasına rağmen gerek Türk gerekse Rus asıllı Sovyet tarihçiler olayı "Orta Asya Rusya'ya katıldı" tarzında yazmışlardır. *Özbekistan SSR Tarihi*, (Komisyon) Taşkent, 1967, II, 289 vd. Türkmen tarihçilerden bazıları Rusların Türkistan'ı hakimiyetlerine almalarını bölge halkları ile "baki doğanlık/kardeşlik" olarak bile nitelendirmişlerdir. M. G. Gapurov, A. A. Rasliyokov, M. Annanepesov, *Baki Doğanlık (Türkmenistan'ın Rusya'nın Sostavına Meyletin girmeginin 100. Yılığın)*, Aşgabat, 1984. Bu yaklaşım, Çarlık dönemini her fırsatta Marksist açıdan bakarak ağır şekilde tenkit eden komünistlerin Müslüman Türkler söz konusu olduğunda onun işgallerini ve istilalarını savunduklarını ve sahiplendiklerini; başka bir ifade ile Sovyet rejiminin aslında bir Rus iktidarı olduğunu açıkça göstermektedir. Yeni bağımsızlık dönemi ile birlikte Türkistanlı tarihçilerin büyük çoğunluğu bu yaklaşımı reddedip, "Rusya Orta Asya'yı istila etti" görüşünü seslendirmişlerdir. Bkz. Haydarbek Bababekov, "Rusya Orta Asyanı Basıp Algan mı?", *Fen ve Turmuş*, 1989/8, 22-24.; 1989/10, 12-15; Hurşid Devran, "Baskıncı Kahraman Boladı mı?", *Fitne Sanatı*, I, 44-75.

7 N. A. Smirnov, *An Autline of the History of Islamic Studies in the USSR*, (Bu eseri, A. K. S. Lambton özet halinde bir önsözle *Islam and Russia* adıyla yayınlamıştır.) Oxford, 1956, 10.

8 A. Bennigsen, *SSCB'ndeki Müslümanlar*, çev, Selim Taygan, Ankara, 1984, 30-35.

altında Türkistanlılar sonuçsuz kalsa da bazı bağımsızlık girişimlerinde bulundular⁹.

I. Türkistan'da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması

Rusya'da 1905'te başlayan *meşrutiyet* dönemi Şubat 1917 Devrimi ile sona erdi. Bundan sonra kurulan burjuva ağırlıklı *Geçici Hükümet* ile sosyalist nitelikli *İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyetleri* arasındaki iktidar mücadelesini Ekim 1917'de kazanan ikinciler eski Çarlık sömürgelerini ancak 1920'li yılların ortalarında hakimiyetlerine alabildiler.

1. Türkistan Genel Valiliği ve Bozkır Genel Valiliği Toprakları

St. Petersburg'ta *Hürriyet, eşitlik ve kardeşlik* şiarları ile 28 Şubat 1917'de gerçekleşen *Burjuva-Demokratik Devrimi*'nin¹⁰ haberi, 3 Mart'ta Türkistan Genel Valisi A. N Kuropatkin'in izni ile gazetelerde ilan edildi¹¹. Bunun üzerine bölgedeki Ruslar ve Türkler arasında iktidar mücadelesi başladı. Ruslar *muhafazakârlar* (geçici hükümete bağlı askerî ve mülkî erkân) ve *devrimciler* (sosyalist eğilimli siyasi oluşumlar) olarak ikiye ayrılıyorlardı. Türkler ise *muhafazakârlar* (kadimci ulema ve zenginler), *milliyetçiler* (bazı ceditci ulema ve aydınlar) ve *sosyalistler* (bazı ceditci aydınlar) şeklinde üç gruptu.

Geçici Hükümet'in hedefleri 21 Mart 1917'de *Turkistanskiye Vedemosti* gazetesinde "*sınıf, din ve milliyet sınırlamalarını ve ayrıcalıklarını kaldırmak; mahalli idareleri belirlemede genel, doğrudan, eşit ve gizli oyla seçim hakkı tanımak*"¹² olarak duyuruldu. Buna karşılık, Türkistan'daki bütün Ruslar, hakimiyetlerini korumak düşünce ve azminde idiler. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Nisan 1917 tarihli *Milliyetler Meselesi Üzerine* adlı kararındaki "*Rusya'daki bütün milletler ayrılma ve bağımsız devlet kurma hakkına sahiptirler*"¹³ ilkesini dikkate almayan Taşkent Sovyetleri, Geçici Hükümet Komitesi'ne karşı mücadelelerinde Müslümanlarla işbirliği yapmak yerine bölgedeki Rus askeri unsurlarını yanlarına almayı tercih ettiler. Zira Türkistan Türklerinin yönetim tecrübesi ve yeteneğinden yoksun, ancak "*yönetilen kişiler*" olabileceklerini

9 Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Azadlık Hareketleri Tarihinden*, Taşkent, 1977; Habib Tursunov, *Orta Asya ve Kazakistan'da 1916 yılı Halk Kozğolanı*, Taşkent, 1987.

10 Özbekistan SSR Tarihi, II, 420.

11 L. Kravest, C. Ismailova, *Taşkent-Orta Asyanın Revolyutsion Hareket Merkezi*, Taşkent, 1983, 39.

12 Hamid İsmail, "Türkistan 1917. yılda", *Fine Sanatı, I*, Taşkent, 1993, I, 6.

13 Glenda Fraser, "Basmachi-II", *Central Asian Survey*, 6/2, 1987, 31. (Fraser, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin söz konusu "Milliyetler Meselesi Üzerine" adlı kararının İngilizce çevirisini Ek-a olarak vermiştir.)

düşünüyorlardı¹⁴. Rus komünistler 11 Kasım 1917'de F. İ. Kolesov önderliğinde Taşkent'te iktidarı ele geçirdiler ve hiç bir Müslümanın alınmadığı 15-22 Kasım 1917 tarihli Türkistan Sovyetleri III. Kongresi'nde *Türkistan Sovyet Komiserliği*'ni ilan ettiler¹⁵. Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSC), bir telgraf çekerek Türkistan'a "*otonom Sovyet sosyalist cumhuriyet*" yönetimi tavsiye etmesi/dayatması üzerine 1 Mayıs 1918'de "*Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*" (TOSSC) kuruldu ve 1924'de kadar devam etti¹⁶.

Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki Hazar ötesi vilayetinde de Sovyetler ve milliyetçi Türkmenler arasında iktidar mücadelesi oldu. Taşkent güdümündeki Sovyetler Türkmen Milli ordusunu dağıtıp bölgeyi yeniden Taşkent'e bağladılar.¹⁷ Böylece Özbekler, Kırgızlar ve Türkmenlerin bir kısmının yaşamakta olduğu topraklar Sovyetlerin hakimiyetine girmiş oldu.

Kazakların topraklarına gelince, Sosyalist Ruslar mücadeleyi burada da kazandılar. Milliyetçi Kazak Alaş Orda hareketinin önderlerinden Ahmed Baytursun bağımsızlık girişiminde başarılı olamayınca Moskova'ya giderek Lenin, Stalin ve A. Cengeldin ile anlaştı ve 10 Temmuz 1919'da *Kazak Devrim Komitesi* adıyla bir devrim hükümeti kuruldu. 30 Nisan 1920'de oluşturulan Rusya Komünist Partisi Kazak Bölge Komitesi ülkeyi fiilen yönetmeye başladı¹⁸. Bu statü 26 Ağustos 1920'de Kırgız (Kazak) OSSC'ne dönüştürüldü ve bölge Rusya SFSC'nin bir parçası haline getirildi

2. Buhara

Buhara'lı aydınlar ve gelişen tüccar sınıfının temsilcilerinin önderliğini yaptığı cedidciler, Yaş Buharalılar (Genç Buharalılar) adı altında siyasi bir parti olarak teşkilatlandılar. Bunlar ülkede eğitimin sisteminin yenilenmesine, ticaret ve sanayinin geliştirilmesine ve istibdada son verilmesine yönelik ıslahatlar yapılmasını istiyorlardı¹⁹. Bolşevik

14 "Türkistan Hakkında Ubeydullah Hocanın Dakladı", *Uluğ Türkistan*, 22 Ağustos 1917, yay. Şirali Turdiyev, *Hayat ve Kanun*, 1994/1, s. 16-17.

15 Hayıt, *Türkistan*, 233.

16 Hayıt, *Türkistan*, 235.

17 Alexandre Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, New York, 1957, 22-23; Alworth, 228-231. Türkmen topraklarında Sovyet hakimiyetinin kuruluşunun Sovyet yorumu için bkz., Ş. Taliyev, *Türkmenistanda Garjdanlık Urşı ve İnglis Harbi Intervensiyası*, Aşgabat, 1984, II.

18 Hayıt, *Türkistan*, 243; A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quelquejay, *Step'te Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi Altında İslamın 400 Yılı*, çev. N. Uzel, İstanbul, 1981, 116-117.

19 Bu yıllarda Buhara'da Cedidcilerin fikri çalışmaları için bkz., Feyzullah Hocayev, *Tanlangan Eserler I*, ("Buharadagi Revolyutsiya ve Orta Asyanıg Milli Cegaralanış Tarihiga Dair" adlı eser), Taşkent, 1976; Hisao Komatsu, *20 Yüzyıl Başlarında Orta*

Devrimi'nden sonra faaliyetlerini hızlandıran Yaş Buharalılar Emir Seyyid Alimhan'ın sert cevabı karşısında Taşkent Sovyetleri'nden yardım istediler²⁰. Türkistan'da önemli karşı devrimci merkezlerden biri olarak kalan Buhara'dan gelen böyle bir talebe çok sevinen Taşkent Sovyet yönetimi F. Kolesov komutasındaki kızıl birlikleri Buhara'ya gönderdi. Yaş Buharalılar da katıldığı Sovyet birlikleri Kagan'a kadar ilerlediyse de "gaza-cihad fetvası" ile halkı çevresine toplamayı başaran²¹ Emir tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bunun üzerine Kolosev, Emir ile 25 Mart 1918'de bir barış anlaşması imzalayarak²² Buhara'nın bağımsızlığını tanıdı.

Rusların yanında yer almalarından dolayı Buhara yönetimi, ulema ve halktan tepki gören Yaş Buharalılar²³ ikiye bölündüler. Osman Hoca önderliğindeki bir grup bağımsız bir cumhuriyet kurmayı amaçlarken diğer grup Sovyetlerle işbirliğine girdiler. Buhara, 2 Eylül 1920'de, Yaş Buharalılar da desteğiyle Rus general Frunze kumandasındaki Kızıl Ordu'nun eline geçti.²⁴ Frunze Buhara'yı alınca Lenin'e şu telgrafı çekti: "*Kızıl Buharalılar ile birleşen güçlerimiz Eski Buhara şehrini aldı. Terakkiyat düşmanlarının ve kara güruhların son dayanağı Buhara yok edildi. Registan üstünde Dünya Devrimi'nin Kızıl bayrağı galip bir şekilde dalgalanmaktadır*"²⁵. 6 Ekim 1920'de de Buhara Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Kuruluşundan beri Yaş Buharalıların yönetimindeki bu cumhuriyet Ocak 1924'te lağvedildi²⁶.

3. Hive

Hive Hanlığı Rusya ve Türkistan'daki siyasi ve fikri gelişmelerin dışında kalamazdı. Ceditcilik Hive'de de taraftarlar buldu. Ceditçi Yaş Hiveliler (Genç Hiveliler) 1910'lardan beri Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf

Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri, Ankara, 1993; Seyfettin Erşahin, *Buhara'da Ceditcilik-Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Ankara, 200.

20 Emir Seyyid Alimhan, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, (Buhara son emirinin hatıraları), Farsçadan çev. A. İrisov, Taşkent, 1991, 2; Macid Hasanov, *Feyzullah Hocayev*, Taşkent, 1990, 25.

21 Hasanov, Hocayev, 27.

22 Buna göre Emir ülkesinde durumu düzeltmeyi taahhüd ederken Sovyetler de Buhara'nın bağımsızlığını kabul ettiler. Alimhan, 2.

23 Bu tepki ulemanın fetvalarında açıkça görüldü. Mesela Semerkand kadısı Molla Işan Yaş Buharalılardan S. Ayni ve onun çevresindekiler hakkında şu fetvayı verdi: "*İslam padişahına karşı ağız açan ve sürgün edilen kişilerin Müslüman şehirlerinde yaşamaları şeriate aykırıdır.*" Hasanov, Hocayev, 29.

24 A. Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, 258; Glenda Fraser, "Alim Khan and The Fall of The Bokharan Emirate in 1920", *Central Asian Survey*, VII/4, 50 vd.

25 Hasanov, Hocayev, 41-42; Hayit, Türkistan, 176.

26 Hayit, Türkistan, 266.

başkanlığında faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Yeniliklere açık bir şahıs olan Hive Hanı İsfendiyar, Yaş Hivelilerin bir temsilciler meclisi açılması isteğini kabul ederek 26 Nisan 1917'de beyler ve Yaş Hivelilerden oluşan 32 üyeli meclisini açtı. Bu arada uzun zamandır Hive üzerinde iddiaları olan Türkmen önder Cüneyd Han, Yaş Hivelilere karşı mücadele başlattı²⁷.

Hive bu tür iç çekişmelerle uğraşırken Bolşevik Devrimi gerçekleşti. Bu dönemde Hive, Cüneyd Han önderliğindeki Türkmenler ile Murtaza Bey önderliğindeki Özbekler arasında nüfuz çekişmelerine sahne oldu. Özbeklerin Ruslar tarafına geçmesi ile Cüneyd Han Ekim 1918'de Sovyet güçlerine yenildi. Bu arada bir grup Yaş Hiveli, Özbek Cuma Niyaz Sultanmurat başkanlığında *Hive İhtilal Komitesi*'ni kurdular ve Haziran 1918'de Sovyetlerin desteğiyle iktidarı ele geçirdiler. Hive İhtilal Komitesi Cüneyd Han tehlikesini bahane göstererek Sovyetleri yardıma çağırınca 25 Ocak 1920'de Kızıl Ordu birlikleri Hive'yi işgal ettiler. Bu olay Sovyet kitaplarında *Hive Halk Devrimi* olarak gösterildi²⁸. Hive İhtilal Komitesi *Harezm Halk Cumhuriyeti*'ni ilan etti. Bu devlet 29 Eylül 1924'te lağvedildi ve topraklarının bir kısmı Özbekistan SSC'ne bir kısmı da Türkmenistan SSC'ne katıldı²⁹.

Kısaca, Devrimi'nin ilk yedi yılında Türkistan'da Çarlık döneminden kalma Bozkır Genel Valiliği *Kazakistan OSSC*, Türkistan Genel Valiliği de *Türkistan OSSC*'ne çevrildi. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı ise birer *halk cumhuriyeti* olarak varlıklarını devam ettirdiler. Çarlık döneminden kalma bu ayırım aslında yerli milliyetçilerin arzularına uygundu. Onlar er geç birleşik bir Sovyet Türkistanı ve bir Türkistan Milleti oluşturacaklarına inanıyorlardı. Fakat 1924'te Stalin tarafından yapılan bir düzenleme ile Türkistan, Türkçenin sadece şive farklarına dayanan "milli" (!) devletlere bölündü³⁰.

27 Togan, Türkistan, 260; Hayit, Türkistan, 268.

28 Garriyev, Türkmenistan, 98; Mehmet Saray, *Özbekistan Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, 42.

29 Hayit, Türkistan, 274.

30 Bu düzenleme ile şu cumhuriyetler oluşturuldu: 1. Özbek SSC, (27 Ekim 1924). 2. Türkmen SSC, (27 Ekim 1924). 3. Tacik SSC. (14 Ekim 1924'te Özerk Bölge, 15 Mart 1925'te Özerk cumhuriyet ve 15 Ekim 1929'da Federal cumhuriyet). 4. Kırgız SSC, (14 Ekim 1924'te Kara Kırgız Özerk Bölgesi, 1 Şubat 1926'da Özerk cumhuriyet ve 5 Aralık 1936'da Federal Cumhuriyet. 5. Kazak SSC, (26 Ağustos 1920'de Kırgız Özerk Cumhuriyeti, Nisan 1925'te Kazak Özerk Cumhuriyeti, 5 Aralık 1936'da Federal Cumhuriyet.) Türkistan'ın milli devletlere bölünmesi hakkında bkz., Hayit, Türkistan, 341 vd.; Milliyet meselesinin Sovyet bakış açısından değerlendirmesi için bkz., A. Zevcelev, *How the National Question was Solved in the USSR*, Moskova, 1977.

II. Sovyet Hakimiyetinin Kuruluşu Aşamasında Türkistan Türklerinin İktidar ve Bağımsızlık Mücadeleleri

Kuşkusuz bütün Türkistan Türklerinin bağımsızlık mücadelelerini söz konusu etmek bu makalenin sınırlarının çok ötesinde, bir seri bilimsel çalışmayı gerektirir. Bu nedenle biz örnek olarak Türkistan Genel Valiliği sınırlarında yaşayan Türklerin mücadelesini ele alıp Kazakların girişimlerine de kısaca değineceğiz.

Rusya'nın tecrit siyasetine rağmen XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan düşünce hayatında bir hareketlilik başladı. Aynı yüzyılın son çeyreğinde Kazan Tatarları arasında *Cedidcilik* adıyla ortaya çıkan düşünce akımı kısa sürede Çarlık Rusya'nın bütün Müslüman bölgelerine yayıldı. Cedidciler, dünyanın ilerlemiş toplumları arasında layık olunan yeri alabilmek için, başta eğitim olmak üzere düşünce, ekonomi ve toplum hayatının çoğu alanlarına hakim olan geleneksel İslami kavram ve kurumların, o güne kadar Müslümanların kazandıkları tecrübeler, fikri ve kültürel değerler ve Avrupa değerlerinin ışığında yeniden yorumlanmasını ve bu yorumların hayata geçirilmesini istiyorlardı. Buna karşılık, daha çok Türkistan'daki Çarlık ve hanlık yönetimlerine yakın veya onların resmi görevlileri durumunda olan ulema ise *Kadimcilik* diye adlandırılan bir tutum içine girmişlerdi. Kadimciler, Müslümanların hayatının bütün yönlerine hakim olan geleneksel düzenin korunmasından yana idiler³¹.

1917 Şubat Devrimi ile birlikte, yukarıda değindiğimiz gibi, Türkistan Türklerinden *muhafazakârlar*, *milliyetçiler* ve *sosyalistler* olmak üzere üç grup ortaya çıkmıştı. Kendi başlarına bağımsız bir hareket ortaya koyamayan yerli sosyalistler kısa sürede Rus sosyalistlere katıldılar. Bu bakımdan kısaca milliyetçilerin ve muhafazakârların faaliyetlerini anlatacağız.

1. Türkistan Genel Valiliği'nde Mücadele

Türkistanlı Genel Valiliği'ndeki Müslümanların 1917 Şubat Devrimi'ne bakışlarını ve beklentilerini Semerkand'lı cedidciler tarafından çıkarılan *Hürriyet* gazetesinin 16 Nisan 1917 tarihli sayısındaki şu ifadeler göstermektedir: "... Uzun yıllardan beri arzuladığımız ve dört gözle beklediğimiz devrim sonunda Rusya'da gerçekleşti. Üzerimizden eski hükümet kaldırıldı, bize hürriyet ve meşrutiyet bağışlandı. Şimdi biz yapmakta ve yazmakta hürüz. Artık halk konuştuğunda ve yazdığında ağzını

31 Türkistan'da Cedidcilik için bkz. M. Vahabov, "Cedidizmning Sosyal Mahiyati", *Özbekistan Kommunisti*, 1960/1, 79-89; İbrahim M. Müminov, *Tanlangan Eserler* (Seçilmiş Eserler), I, (Özbekistanda XIX. Asır Ahır ve XX. Asır Başlarında İctimai-Falsafî Tafakkurnıng Rivajlanış Tarihidan, adlı eser), Taşkent, 1969; Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987; Begali Kasimov, "Cedidcilik", *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1990/4, 15-20.

tutamazlar, haklarımızı istediğimizde verirler, dertlerimizi bildirdiğimizde çaresini gizlemezler"³².

a. Milliyetçi Cedidciler: Şura-yı İslamiye

Bu beklentilerine rağmen, Ruslar tarafından muhatap alınmadıklarını gören Müslümanlar kendi siyasal ve kültürel teşkilatlarını kurma gereğini duydular. Bu amaçla, cedidci-milliyetçi *Turan* cemiyetinin girişimi ile 14 Mart 1917'de *Şura-yı İslamiye* kuruldu³³. *Şura-yı İslamiye*, 12-26 Nisan 1917'de yaklaşık 450 delegenin katılımıyla Taşkent'te *Türkistan Müslümanları I. Kurultayı*'nı düzenledi. Muhafazâkar ulemanın da katıldığı bu toplantıda esas olarak Türkistan'da kurulacak yönetimin şekli tartışıldı. Ulemadan bir grup "*hükümet şekli Müslüman emirliği devrindeki gibi olsun, han geri getirilsin; Allah'a şükür Hudayar Han'ın torunları hâlâ yaşıyor, birisini başımıza geçirelim*" teklifinde bulunurken, cedidci ulema ve aydınlar "*zamanın gereği olan halk cumhuriyeti*" görüşünü ileri sürdüler³⁴. Kurultay'da alınan kararlardan biri Rusya'da Türkistan'ı da içine alan demokratik federatif bir devlet kurulması, bu oluşumda Müslümanlara eşit haklar verilmesi ve ulemanın şartlarının iyileştirilmesi idi. Ayrıca Türkistanlıların hepsini kucaklayacak *Türkistan Müslüman Merkez Şurası* (TMMŞ)'nin tesisi kabul edildi. Halk arasında *Milli Merkez* diye meşhur olan bu organın Türkistan'ın önemli şehirlerinde şubeleri açıldı³⁵. Kurultay'da bid'at ve hurafeler ile mücadele etmeye, Türkistan'da İslam adına yapılan bazı adetlerin israf ilan edilerek makul bir düzeye getirmeye karar verildi³⁶.

Kurultay'ın hemen arkasından *Şura-yı İslamiye*, hedeflerini ve mücadele usulünü *Necat* gazetesinin 28 Nisan 1917 tarihli nüshasında şöyle açıkladı:

32 Saidakbar A'zamhodayev, "Şura-yı İslamiye", *Fen ve Turmuş*, 1992/5-6, 18.

33 Teşkilatın yönetim kadrosu şöyle idi: Abdülvahidkârî Abdurraufkârîoğlu reis (onun 6 Nisan'da Şeyhantahur bölgesine kadı seçilmesi üzerine Ubeydullahhoca Esedullahhoca oğlu), Münevverkârî Abdurreşidhan oğlu reis muavini. A'zamhodayev, 19. Şura kelimesi Rusça Sovyet sözünün karşılığıdır. Nitekim söz konusu toplantıda "Rus işçi ve askerlerinin öz şuraları/sovyeteri var da biz Müslümanlarda hiç şurası yok. Gelin biz de bugünkü mecliste teşkilatımızın adını *Müslümanlar Şurası* veya daha güzeli *Şura-yı İslamiye* diye adlandıralım" teklifi benimsendi. A'zamhodayev, 19. Şura-yı İslamiye; *Necat*, *Kengeş*, *El Bayrağı*, *Şura-yı İslam*, *Revnaku'l-İslam* ve *Hürriyet* gibi yayın organları ile görüşlerini halka ulaştırmaya çalıştı.

34 H. Feyzi, "Oktebr İnkılabı Günlerinde Ulemalar", *Hudasızlar*, 1929/10, 14-15.

35 Hayit. Türkistan, 217-218; Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Chambridge, 1960, 227-228; Togan, *Türkistan*, 356-362.

36 Bu karamâme *Necat* gazetesi 28 Nisan 1917 tarihli 10. sayısında ilan edildi; yeniden yay. Siraceddin Ahmed, *Hidayet*, (Taşkent Dini İdaresi yayın organı) 2000/5, ss. 12-13.

"1. Türkistan Müslümanları arasında, zamanevi (çağdaş) siyasal, bilimsel ve toplumsal ıslahat fikrini yaymak, 2. Bütün Türkistan Müslümanlarını bir fikir ve hareket çevresinde toplamaya çalışmak; 3. Ülkenin yönetim usûlü hakkında bilgi toplayıp Tesis (Kurucu) Meclisi'ne hazırlanmak; 4. Türkistan'ın bütün şehirlerinde ve köylerinde toplantılar düzenleyip siyasal, bilimsel ve sosyal içerikli konuşmalar yapmak; 5. Eski memurların yerine yeni memurlar getirmenin yollarını halka anlatmak; 6. Türkistan'daki çeşitli milletler arasındaki ihtilaf ve şüpheleri kaldırıp birleştirmek için tedbirler almak; 7. Çeşitli millet ve partilerin komiteleri ile ilişkiler kurup gerekli olduğunda onlardan yardım istemek"³⁷.

Bütün bu faaliyetler olurken kadimci ulema ile cedidciler arasındaki özellikle dini ve siyasi konularda görüş ayrılıkları da ortaya çıkıyordu. Dini konuların başında kadın hakları meselesi geliyordu. Moskova'da 1-11 Mayıs 1917'de cedidcilerin önderliğinde toplanan Rusya Müslümanları I. Kongresi'nde Müslüman kadınlara bazı yeni haklar veren kararın kabul edilmesi üzerine³⁸ Türkistan Müslümanlarının temsilcisi Şura-yı İslamiye reisi Ubeydullah Hocayev, belki de bölgesinde Müslümanlar arasında çıkabilecek gerilimleri düşünerek şu itiraz dilekçesini verdi:

*"Kadın-kız konusunda düşündüklerimi söylemek maksadıyla konuşmacıların 7. sırasına yazılmıştım. Müzakere bana sıra gelmeden durdurulduğu için ben düşündüklerimi söyleyemedim. Bence bu konu gereği kadar değil, üstünkörü tartışılarak bir halle bağlandı. Böyle çok önemli bir meseleyi hafife alıp halletmeyi ben şiddetle protesto ediyorum. Meselenin bu şekilde halledilmiş olmasını, beni vekil olarak göndermiş olan on milyon Müslümanın indinde itibarsız kalacağını sanıyorum. Bu sebeple, ben, bunun müzakeresine de oylamasına da katılmadığımı ilan ediyorum"*³⁹.

Hocayev'in bu itirazına rağmen koktuğu başına gelmiş kadimciler bu konu üzerinden Şura-yı İslamiye'yi yıpratmaya başlamışlardı. Ciddi ayrılıklara sebep olan bu konu hakkında Behbudi 12 Temmuz 1917 tarihli bir makalesinde "Halkımızın ihtilafı beni dilhun eder, meysus eder. ... Şunu da yazmalıyım ki bazı meseleler var ki el-an ondan bahsetmenin mümkünü yok. Mesela hatunlar meselesini ortadan çıkarmak gerekir. Bu bütün Türkistan'ın ihtilafına sebep olup dostlarımızın bağrını kan, düşmanlarımızı hursand etmektedir. Bizim ittifakımızı isteyenlerden rica ediyorum ki hatun

37 A'zamhocayev, 19.

38 Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları, yayına haz, İhsan Ilgar, İstanbul, 1988, 383-404.

39 Tutanaklar, 409. Bunun dışında Türkistan Müslümanları kadınlar hakkında alınan karara itiraz dilekçesi vermişlerdir. Tutanaklar, 431-432.

mesalesinden şimdi bahsetmesinler ve zamana havale etsinler"⁴⁰ diyerek gündemden çıkarılmasını öneriyordu.

Siyasi ayrılık ise mahalli idareler meselesinde ortaya çıktı. Şura-yı İslamiye Taşkent Belediyesi'nde yönetimi ele almak isterken kadimci ulema Ruslar ile işbirliği yapmanın daha iyi olacağını savunuyordu⁴¹.

b. Muhafazakâr Kadimciler: Şura-yı Ulema/Ulema Cemiyeti

Şura-yı İslamiye ile daha fazla yürüyemeyeceklerini düşünen kadimciler Akmescid'li Şir Ali Lapin'in öncülüğünde Haziran 1917'de Taşkent'te *Şura-yı Ulema/Ulema Cemiyeti*'ni kurarak faaliyete başladılar⁴².

Bu çekişmelerin gölgesinde Şura-yı Ulema; Türkistan, Ural ve Turgay bölgelerinden "mollalar, müderrisler ve mansıp sahipleri yani halkın çoğunun desteklediği halk yararına çalışan kişilerden müteşekkil"⁴³ 500'den fazla delegenin katılımıyla 3-7 Eylül 1917'de Taşkent'te *Türkistan Müslümanları II. Kurultayı*'ni düzenledi. Toplantıda sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel konular görüşüldü; Türkistan'ın, demokratik Rusya'nın bir parçası olarak Fergana, Sır-Derya, Semerkand ve Hazar ötesi vilayetlerini içine alan Türkistan Muhtar Federal Cumhuriyeti olarak teşkilatlanması kararlaştırıldı. Bunun yanında oluşturulacak Türkistan Meclis-i Mebusanı'nın çıkaracağı kanunların ve alacağı kararların Rusya anayasası yanında, şeriata uyması gerektiği de karar altına alındı⁴⁴. Şura-yı Ulema kurmayı düşündüğü Türkistan'ı *Türkistanski Kur'yer*'in 11 Kasım 1917 tarihli sayısında şöyle açıkladı:

"1. *Türkistan Federatif Cumhuriyeti* içişlerinde bağımsız ve kendi parlamentosu bulunacak. Bu parlamentonun yasama

40 Behbudi, "Beyan-ı Hakikat", *Uluğ Türkistan* (Semerkand), 12 Temmuz 1917; yeniden yay. Ş. Turdiyev, *Fen ve Turmuş*, 1989/11, s. 8.

41 Hayit, *Türkistan*, 246. Taşkent'te Temmuz 1917'de yapılan belediye seçimlerinde, Şura-yı İslamiye %10, EsErlar %25 oy alırken, Ulema Cemiyeti %60 oyla 65 sandalye kazandı. M. Vahabov, *Taşkent Üç Revolyutisya Devrida*, Taşkent, 1958, 192; Zenkovsky, 227-228. Ulema Cemiyeti, bu seçimlerde müslümanları bırakıp Lişokin adlı bir Rusu desteklemekle suçlanınca kendini şöyle savundu: "Biz ülkede çoğunluğuz, bundan dolayı Meclis'te çoğunluğun bizde olması tabii bir haldir. Buna karşılık azınlık haklarını temin etmemiz gerekir. Bu sebeple Ulema belediye başkanlığına kendilerinden birini aday çıkarmayı uygun görmeyip sadece, başkan yardımcısını göstermekle yetindi." İsmail, 9; Ali Arslan, "Cemiyet-i Ulema", *DİA*, VII; 335. Ulema Cemiyeti'nin bu tutumu Ruslardan korkmanın ve çekinmenin bir belirtisi olabileceği gibi onları karşılarına almadan iktidarı ele geçirme taktiği olarak da değerlendirilebilir. Nitekim bu tutum daha sonraki aylarda da sergilenmiştir. Milliyetçi ve muhafazakârlar, Aralık 1917'de Hokand ilan edilen Türkistan Muhtar Hükümeti'nde gayri müslimlere bakanlık vermişlerdir.

42 Arslan, 335.

43 M. Hasanov, "Türkistan Muhtariyeti Hakikat ve Uydırma", *Fen ve Turmuş*, 1990/9, 4.

44 Hasanov, 4; Zenkovsky, 229.

faaliyetleri Rusya Cumhuriyeti'nin anayasası ve şeriata uygun olacak. 2. Ayrıca Türkistan Federasyonu'nun Taşkent'te "Mahkeme-i Şer'iyye" adında bir yasama meclisi bulunacak ve başkanı "şeyhülislam" unvanını taşıyacak. Mahkeme-i Şer'iyye üyeleri, yani senatörler halk tarafından beş yıllığına seçilecek. 3. Türkistan Federasyonu kendi altın tengesini, kağıt parasını çıkaracak ve bankasını kuracak. 4. Türkistan Federasyonu kendi polisini ve milli ordusunu oluşturacak. Milli ordu savaş zamanında Rusya Cumhuriyeti hükümeti ihtiyarına geçecek. Türkistan Federasyonu'nun Rusya ve başka yabancı ülke sınırlarında kendi gümrük kapılarını açacak. Posta, telgraf ve demir yolları Rusya Cumhuriyeti ihtiyarında bulunacak"⁴⁵.

Bu açıklamadan dört gün sonra, 15 Kasım 1917'de Taşkent'te Şura-yı Ulema Türkistan Müslümanları III. Kurultayı'nı düzenledi. Bazı yerli sosyalist grupların dışında, Şura-yı İslamiye'nin davet edilmediği bu kurultayda önemli bir karar alınmadı⁴⁶.

c. Milliyetçi-Muhafazakâr İttifakı: Türkistan Muhtariyeti

Bu faaliyetlere rağmen Sovyetlerin Türkistan yönetimine Müslümanları söz sahibi etmeye yanaşmamaları üzerine Şura-yı İslamiye ve Şura-yı Ulema birleşerek Hokand'a geçip 26 Kasım 1917'de, Fergana'dan 151, Sırderya'dan 22, Semerkand'tan 21, Buhara'dan 4 ve Hazarötesi'nden 7 kişi olmak üzere toplam 203 delegenin katıldığı *Türkistan Müslümanları IV. Kurultayı*'nı topladılar. Delegelerin dağılımına bakıldığında bu kurultayın Türkistan'ın tamamını temsil ettiği söylenebilir. 28 Kasım'da Kurultay'da federal demokratik Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde Türkistan'ın muhtar bir cumhuriyet olarak ilan edilmesine karar verildi; Muvakkat Meclis ve Türkistan Muvakkat Hükümeti seçildi.⁴⁷ Türkistan Muhtar Muvakkat Hükümeti 8 Aralık 1917'de yayınladığı beyannâmede hedefini ve siyasetinin ana hatlarını şöyle açıkladı:

"Milyonlarca Türkistan halkının dileğine muvafık demokratik devriminin ulu esasları olan halkların hürriyeti ve milletlerin öz yazgılarını özleri tayin etmeleri çerçevesinde Türkistan Umummüslümanlar Fevkalade Kurultayı Türkistan'ı Rusya

45 Hamdan Sadıkov, "Hurriyatdan Muhtariyatgaça", *Fen ve Turmuş*, 1991/3, 10.

46 İsmail, 10-11.

47 Bakanlar Kurulu başkanlığını Kazak lider Muhammedcan Tınışbayev, (17 Ocak 1918'de çekilmesinden sonra M. Çokay), yardımcılığını İslam Sultan Şahahmedov, Dışişleri Bakanlığını Mustafa Çokuyev, Emniyet Bakanlığını Ubeydullah Hoca, Yer ve Su İşleri Bakanlığını Hidayetbek Yorgulu-ağayev, Gıda İşleri Bakanlığını Abidcan Mahmudov, Maliye Bakanlığını Salomon Gerstfeld ve Eğitim Bakanlığını Nasır Han Tora üstlendi. İsmail, 15.

Federasyonu Cumhuriyeti birliğinin muhtariyetli bir kısmı olarak ilan etti.

Kurultay, Türkistan'daki bütün teşkilatların gündeminin pek mühim ve mesuliyetli meselelerinin önünde durduğunun farkında olarak Türkistan'daki çeşitli milletlerin medeni surette terakkiyatlarını ve aralarında dostluğu temin etmek için Türkistan'ın her yerinde hakkaniyetli surette tertip ve intizam yerleştirmek maksadıyla Muvakkat Türkistan Halkı Şurası'nı (Millet meclisi) seçti. Bu şura heyetinden Türkistan Muhtariyeti Muvakkat Hükümeti vücuda getirilip, onlara şu görevler verildi: - Mümkün olduğunca hızlı bir şekilde Türkistan İdare Meclisi'ni toplantıya çağırmak, - Türkistan halkının yiyecek ihtiyacını temin etme çarelerini aramak, bunun için muvakkat olarak Güney-Doğu birliği ile münasebet kurmak, - Türkistan Muhtariyeti'nin maliye işlerini tesis etmeye çalışmak,- Halk askeri gücü vücuda getirmek, - Türkistan'a yerleşen milletlerin hukuklarını korumak için uygun tedbirler almak.

Umummüslümanlar Fevkalade Kurultayı Rusya büyük devrimi tarafından ilan edilen birlik, hürriyet, eşitlik ve kardeşlik esaslarını tasdik edip, Türkistan'ın bütün vatandaşlarını, işçileri, askerleri, Hristiyanları ve bölgede yerleşen bütün urukları, halkları, şehir ve belediye idarelerini, siyasi, içtimai ve sınıflı müessese birliklerini Türkistan halkı idaresi etrafında toplayıp onların üstüne yüklenen ağır işlerde yardım etmeye davet eder...

Şimdi bütün zincirlerden kurtulan Türkistan'a, özünün toprağına özü sahip olma, öz tarihini özü vücuda getirme saati geldi. Biz önümüzde duran meselelerin mühimliğini ve ululuğunu kamil surette anlayarak, yaptığımız işlerimizin haklılığına inanarak Hudâ'dan medet dileyip işe başladık.

Türkistan Muhtariyeti'nin Muvakkat Hükümeti azaları: Tanışbayev Çokayev, Hocayev, Burali Agayev, Mahmudov, Orazayev, Şahahmedov, Gerstfeld."⁴⁸

Bu oluşuma sosyalist Türkistanlılar da destek verdiler. Bolşevik yanlısı *Türkistan İşçi ve Köylü Birliği* 27 Aralık 1917'de Petersburg Geçici Hükümeti'ne bir telgraf çekerek Hokand Hükümeti'nin Türkistan'ın tek meşru yönetimi olarak tanınmasını ve Taşkent Sovyetlerinin tasfiye edilmesini istemişti. Stalin'in bu başvurusu 5 Ocak 1918'de "eğer Türkistan işçi kitleleri böyle bir güce sahiplerse onları güç kullanarak dağıtılmalıdırlar..."⁴⁹ şeklinde cevaplandırdı. Bu tavır karşısında Hokand hükümeti bağımsızlık telaffuz etmeye başladı. Ulema Cemiyeti Ocak

48 Uluğ Türkistan, 8 Aralık 1817 (yeniden yay. Şirali Turdiyev, *Fen ve Turmuş*, 1990/10), s. 30.

49 Hayıt, Türkistan, 248.

1918'de bütün Rusları kafir ve zalim olarak nitelendirdiği Uluğ Türkistan Bildirisi'ni yayınlarak milli marşları ile kendi bağımsız federasyonlarını kurma kararlılığını vurguladı⁵⁰. Bu gelişmeler üzerine Rus Kızıl Muhafız Birliği 14 Şubat 1918'de Eski Hokand'ı kuşattı ve yaklaşık 14.000 kişiyi öldürerek Hokand hükümetine son verdi⁵¹. Sovyetler, böylece, Türkistan Türklerinin meşru hükümetini ortadan kaldırırken, muhafazakâr ulemanın da desteğiyle Basmacılık adı altında yaklaşık on yıl sürecek Müslüman direnişine de meşruiyet kazandırmış oldular.

Bölgenin önemli bir kesimince kurulan Türkistan Muhtar Hükümeti, Sovyet yetkililer ve aydınlar tarafından daima coğrafi, sosyal ve siyasi bakımlardan marjinal bir hareket imajı vermek için "*Hokand Muhtariyeti*" ve "*burjuva demokratik muhtariyeti*" olarak adlandırıldı. Türkistan Muhtariyeti'nin kuruluşu ile ilgili haberi Taşkent Sovyetlerinin yayın organlarından *Naşa Gazeta* ve *Türkistanski Vedomosti* gazeteleri şöyle verdiler: "*Hokand'ta ilan edilen muhtariyet bir kısım zenginler tarafından İşçi, Köylü ve Asker Hükümeti'ne karşı ortaya çıkan bir silahtır. Kongrede asker ve işçiler tarafından vekil yoktu. Bu karar yalnız ulema ve zenginlerin kararı olduğundan demokrasi bunu onaylamayacaktır*"⁵². Bu konuda Özbekistan Halk Komiserleri başkanı Feyzullah Hocayev 1926'da şöyle bir değerlendirme yapıyordu:

*"Emekçiler kitlelerinin devrimi kurmak için canla başla silahlı mücadele yaptığı yıllarda, burjuvazinin, Dutav ile monarşistler ile anlaşıp, Orta Asya'da en kara gerici mollalar ile ittifak yapıp "Hokand Muhtariyeti" kurduklarını köylüler iyi bilir. ... Bu muhtariyet burjuvazinin ve sadece mahalli Özbek burjuvazisinin değil belki Bütün Rusya burjuvazisinin hem sınıfı menfaatlerin korumak silahından başka ne idi?"*⁵³

2. Bozkır Genel Valiliği'nde Mücadele

Mililietçi Kazakların siyasal hareketi Alihan Bukeyhanov ve Ahmed Baytursun'un başını çektiği *Alaş Orda* idi. Çoğu soylulardan oluşan bu grup Rus okullarında eğitim görmüş, Avrupalı ve milliyetçi, siyasal olarak da Kadet Partisi'ne yakınlık duyuyorlardı⁵⁴. Din ve devletin ayrılması taraftarı olan *Alaş Orda* hareketi 1917'de *Büyük Milli Kazak Partisi* olarak faaliyet gösterdi⁵⁵. *Alaş Orda* 21-26 Temmuz 1917'de *Umumi Kırgız (Kazak)*

⁵⁰ Fraser, I, 21.

⁵¹ Park, 21.

⁵² "Türkistan Avtonomyası Hakkında Rus Matbuatı", *Fen ve Turmuş*, 1990/9, 9-10.

⁵³ Hocayev, I, 215.

⁵⁴ Aralık 1905'te Alihan Bukeyhanov önderliğinde toplanan batı Kazakları Kadet ile işbirliği kararı aldılar. Benzeri bir toplantıyı Tinişbayev doğu Kazakları ile Verny'de (Almaata) düzenledi ve burada da benzer kararlar alındı. Zenkowsky, 67.

⁵⁵ Bennigsen, Stepte Ezan, 54.

Kurultayı olarak tarihe geçen ikinci⁵⁶ ve 8-13 Aralık 1917'de de üçüncü kurultayını düzenledi⁵⁷. Bu toplantıda milli bağımsız hükümet ilan edildi. Bu hükümet, ülke topraklarının genişliği göz önünde bulundurularak Cihanşa Dostmuhammedov başkanlığındaki Batı Kazakistan Hükümeti ve Alihan Bükeyhanov başkanlığındaki Doğu Kazakistan Hükümeti olmak üzere iki merkezli ve iki başlı olarak kuruldu⁵⁸. Ancak yukarıda değindiğimiz gibi Kazak topraklarında hakimiyetin ele geçiremeyince siyasi sahnedeki çöküşü.

Muhafazakâr Kazak direnişi İslami söylemlerle esas olarak güney Kazakistan'da ortaya çıktı. Alaşların siyasi ve fikri tutumundan memnun olmayan özellikle Sır-Derya Kazakları 1912'den itibaren yeni arayışlara girdiler ve Taşkent merkezli *Üç-Cüz* hareketini başlattılar. Bunlar kadim Türkistan'a yakınlıkları dolayısıyla Kuzey Kazaklarına nazaran İslam kültürü ile çok daha iç içe idiler. Bu siyasi oluşum dindar görünüşü ve söylemleri ile başlangıçta dini çevrelerde taban bulmuşken 1914'lerde Semireçie, Turgay, ve Omsk gibi kuzey kentlerinde kadar yayıldı. Ancak fazla bir varlık göstermeden Bolşevik Devrimi ile birlikte kayboldu.⁵⁹ Bu dönemde Sır-Derya bölgesinde güney Kazaklarının önderliğini yaptığı, Panislamcı ve Pantürkçü fikirlere sahip bir başka siyasi oluşum da *Birlik Tuyl/Tuyl*⁶⁰ (Birlik Bayrağı) gazetesi çevresindeki aydınların hareketiydi. Türkistan'da dindar çevrelerde etkili olan bu hareket de fazla uzun ömürlü olamadı.

3. Türklerin Başarısızlık Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme

Bolşevik Devrimi günlerine siyasal, askeri, sosyal ve kültürel bakımdan hazırlıksız giren Türkistan'da halkın önderleri durumundaki gruplar aydınlar, toprak sahipleri, zengin tüccar, asilzâdeler ve ulema idi. Devrim yıllarında genelde Rusya Müslümanları özelde Türkistan Türkleri ceditcilik ve kadimcilik başta olmak üzere aşırı sağcılıktan aşırı solculuğa kadar geniş bir yelpazede hızlı bir siyasal faaliyet içine girdiler. Bu hareketlerin temel niteliği muhtariyet (akabinde bağımsızlık) isteği ve İslamiyeti korumaktı. Hepsi de İslamı milli kimlikleri ile varlıklarının temeli ve vazgeçilmez unsuru sayıyorlardı. Yerli Marksistler bile halklarının İslamdan koparılmasına rıza göstermiyorlardı. Türkistan'da yerleşik hayat sürdüren halk bir milletin oluşması için gerekli olan dil, din, kültür ve ırk birliği gibi temel unsurlara sahip olmalarına rağmen siyasi ve milli birliği kurmayı

56 Hasan Oraltay, *Alaş, Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası*, İstanbul, 1973, 26.

57 Oraltay, 33-35; Togan, Türkistan, 364.

58 Oraltay, 35.

59 Bennigsen, 63.

60 Birlik Tuyl 1917'de Taşkent'te Mustafa Çokayev, Sultanbek Hocabov ve Hayreddin Balgıbayev tarafından yayınlanmaya başlandı. Togan, Türkistan, 362, 506; Azad Şerafeddinov, *İstiklal Fedaileri, Mustafa Çokay, Çolpan, Atacan Haşim*, Taşkent, 1993, 28.

başaramadılar. Dağlarda yaşayan göçebeler arasında ise kabile hayatı ve gelenekleri hakimdi. Bu sosyal ve fikri dağınıklığın yanında, Türkistan'da 1916'da Rusya'ya karşı başlatılan direniş hareketinin kanlı bir şekilde bastırılması sırasında yerli halka ekonomik bakımdan büyük zarar verilmişti.

Türkistanlılar kurmak istedikleri devletin bağımsızlığı ve rejimin niteliği konusunda da tam olarak anlaşılamadılar. Önlerinde *tam bağımsızlık*, *muhtariyet/federasyon* (Rusya ile) ve *kültürel muhtariyet* (Rusya'nın üniter yapısı içinde) olmak üzere üç seçenek vardı. Bunlardan birinci seçenek pek gündeme gelmezken diğer iki seçenek hususunda Rusya Müslümanları ayrılığa düştüler. Özellikle Ruslar ile uzun zamandır iç içe yaşayan Tatarlar başta olmak üzere bazı Müslümanlar kültürel muhtariyeti isterken Türkistanlıların büyük çoğunluğu muhtariyetten yana tavır aldılar. Aynı şekilde Cedidci milliyetçiler açıkça ifade etmeseler de laik bir rejim talep ederken kadimciler şer'i esaslara dayanan bir devlet kurmanın gereğine inanıyorlardı⁶¹. Yerli halkın siyasal kararsızlığı ile ekonomik ve kültürel geri kalmışlığı, ortaya çıkan siyasi boşluğun Sovyetler tarafından doldurulmasına ortam hazırladı. Sovyetler Taşkent'te kontrolü sağladıktan sonra hakimiyetlerini bütün Türkistan'ya yaydılar.

Semer kand'lı cedidci düşünür ve önder Müftü Mahmudhoca Behbudî'nin (1874-1919) 18 Ocak 1918'de "*Hak Alınır, Verilmez*" başlığı altında yaptığı şu değerlendirme o günleri aydınlatmış gibi geleceğe de ışık tutacak niteliktedir:

"Aziz kardeşlerim! Müslüman Biraderler! Hepimize malumdur ki Türkistan Kazağı, Kırgızı, Özbeği, Tatarı – hepsi Türk-Moğol balaları hem de cihangir Cengizhan ve Timur'un evladıdır. Türkistan'daki Arap, Hoca ve Seyyidler de öz dillerini bırakıp belki Türkleşip ve hatta Araplıklarını akıllarından çıkarıp siz Türk ve Moğollar ile her cihetten birleşip gittiler. Türkistan'ın birkaç şehrinde ve bazı dağlarında biraz Fars, yani Tacikler var ki onlar da kemal-i müslüman ve siz ile hemmezheptirler. Hayat tarzlarının Özbeklerden farkı yok derecededir.

Biraderler! Bilin ki şimdi Türkistan'daki bütün halklar için muhtariyet ilan kılındı. Ve siz bilin ki hak alınır lakin verilmez; muhtariyet de alınır, lakin verilmez. Yani muhtariyet Türkistan evladının hepsinin birleşmesi ve gayreti ile olur. Elbette başkaları tarafından verilmez. Başkalarının elinden gelse vermez. Biz boş versek de, Türkistan'daki halklar olarak birleşip muhtariyet

61 Bununla beraber cedidciler İslam hukukunu tamamen görmemişlerdir. Mesela Behbudî "Beyân-ı Hakikat" adlı makalesinde "Türkistan Müslümanları öz şariat ve adetlerine, öz zakon/kanun ve dinlerine muvafık hayat sürsünler. Türkistan Yahudileri ve başka Müslümanlar için hepsinin menfaatlerini itibara alan kanunlar çıkarılsın." ifadeleri ile teşri kaynakları arasında İslâm'ı sayarken diğer din ve miliyet mensuplarının da kendi dinleri, adetleri ve kanunları çerçevesinde yaşamalarını öngörmektedir.

yolunda çalışmasak elbette hazırki kağıt üzerindeki muhtariyetimizi de yok ederler. Elbette böyledir ve bu söze hiç kimse muhalefet edemez.

Şimdi işler bu halde iken biz hepimiz, yani Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Arap, Fars, hülasa Türkistan'daki, Kazakistan'daki, Türkmenistan'daki bütün Müslümanlar ve hem buralardaki Yahudi ve Hristiyanlar birleşip ittifak ile bu muhtariyetin fiililiyata geçmesine say ve himmet etmemiz elbette gerektir. Eğer biz öz başımıza şeriat, örf ve adetlerimize muvafık hayat sürmemiz gerek olsa hepimiz geçici niza ve kibiri bırakıp her şeyi hatırıımızdan çıkarıp yalnız muhtariyet için her şeyimizi feda etmemiz lazımdır. Böyle bir fırsat ve zamanın bize tekrar dönmesi mümkün değildir, kadrini bilip çalışmak gerekir. Vakit geçtikten sonra dövmek fayda vermez.

Şunu da bilin ki Kaza öz başına, şehir halkı öz başına er olup ayrı ayrı muhtariyet almak isteseler ikisi de muradına yetemez. Siz, Kazak kardeşlerimiz, kuru bozkırdasınız, amma sizden pek çok halk da şehirlerde ve etrafındadırlar. Geçim öyle bir şeydir ki şehir, bozkır ve köy halkını birbirine bağlar. Birbirinden ayrı yaşamak mümkün değildir. Şehir halkı ile birleşip muhtariyeti aldığımızda sizlere zarar gelmez bilakis fayda gelir.

Muhtariyeti elde etmek için yalnız sizler kifayet etmediğiniz gibi sadece şehir ve etrafındaki halk da kifayet etmez, bilakis ikisi de gerekir. Şunu da bilin ki sizler yerleşik halk ile birleşip muhtariyeti elde ettiğinizde sizler ve yerleşik halk için tek bir kanun olmayacak, bilakis sizlerin hayat tarzı ve adetlerinize muvafık, sizin için kanunlar yazılır. Şeriat göçebe ve bozkır Müslümanların örf ve adetlerini de geniş şekilde tanımaktadır. Siz şeriat ve yerleşik halkın size kısıtlamalar getireceğini sanmayın, bilakis size gereken adetlerinizi size bırakacak, siz için sizin ziyalı (aydın) vekilleriniz kanun yapacaklardır. Dağ ve şehir halkı için başka başka kanunlar yapılacaktır.

Hatta Türkistan'daki bazı bölge ve şehirler için ayrı kanunlar yapılacaktır. Çünkü hepimizin hayat tarzı bir değildir. Yahudi ve Hristiyanlar için de başka kanunlar yapılacaktır. Her halkın adet ve mezheplerine riayet edilecektir. Hülasa, muhtariyetin millet meclisi her halka faydasını göz önüne alıp kanun çıkaracaktır. Eğer siz Kazak biraderler, yerleşik halktan ayrılıp başka muhtariyet kurarız dersiniz bundan siz de yerleşik halk da zarar görür ve ihtimal ki ikiniz de muhtariyetten nasip alamazsınız, zira güç dağılır.

Atanız Cengiz'in öz oğullarına verdiği meşhur nasihati var: 'Birleşiniz, mesela bir deste sopayı beraber bağlasanız kimse kıramaz; eğer birbirinden ayırırsanız her birini kırabilirler.' İşte atanızın buyruğu!

Kardeşlerim! Başka halklar, mesela Sırplar, İtalyanlar, Ermeniler, Sılavlar, Polonyalılar ve başkaları dünyanın öbür ucundaki kardeşleri ile birleşiyorlar. Başka büyük ve kuvvetli devletlere tâbi olup; yazısını ve dilini kaybeden öz ırkdaşlarını ayırıp birleşmek için canlarını ve güçlerini sarf ediyorlar. Biz öz içimizdeki kardeşlerimizden ayrılısak- ayıptır, ahmaklıktır. Türk damarına balta vurmaktır.

Kazaklar iyi düşünsünler, tarihe baksınlar, ziyalı Kazaklar Avrupa'nın ihtilaf devletleri, milletleri ayırma siyasetine ve ikiye bölünmesine baksınlar. Birleşik Türkistan halkının bölünmesine özümüz sebep olmayalım. Bütün ihtilafçılar ve başkalarından zarar göreriz; ihtilafımızın cezasını çekeriz; o günlerimizde ağlarız amma fayda vermez.

Kardeşlerim! Birleşelim! Görüyorsunuz bu gün Ruslar da birleşmekteler. Şimdi birleşmek zamanıdır. Eğer siz ayrılırsanız, Türkmen kardeşlerimiz de ayrılrsa Türkistan Türkleri üçe bölünüp gider ve hiçbiri muhtariyetten nasip alamaz. Yedisu'daki Müslüman kardeşlerimize de söylemek istediğim sözler bunlardır.

Biraz da Hristiyanlara gelirse, onlar bilsinler ki Yedisu'da çok olsalar da bütün etraflarını Müslümanlar çevirmiştir ve onların da bizim muhtariyete katılmaları elbette onlar için lazımdır, Türkistan'ın başka yerlerindeki Ruslar için de faydalıdır. Özellikle onlar katılrsa millet meclisinde Rus vekilleri çoğalır. Bizim muhtariyetimiz olduktan sonra Yedisu Ruslarının katılmamaları asla mümkün değildir.

Yalnız siz ile biz değil, bütün Rusya Müslümanlarının birleşmeleri şer'an ve aklen farzdır.

*'Va'tesimu bi hablillahi cemian ve la teferraku' Tanrı'nın sözüdür'*⁶².

4. Sovyetleştirme Politikaları

Türkleri Sovyetleştirmede tutulacak yol ve varılacak hedefler Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında belirlendi. Ulaşılması için güçlü ve sistemli tedbirler alınan ve neredeyse bütün Sovyet döneminde muhafaza edilen bu hedefler şunlardı: 1. Türk bölgelerinde, askeri destekle Rus Bolşevik siyasi kontrol, 2. Rusya ve Ruslara bağımlı bir ekonomik ve teknolojik yapı, 3. İdeolojik propaganda ile Sovyet (Rus) toplum yapısı ve kültürünün ikamesi.

a. Siyasi Kontrol

Türkistan'da kurulan Bolşevik Devrimci hükümetleri, daha önce temas ettiğimiz üzere, Çarlık Rusya döneminde olduğu gibi tamamen Ruslardan

62 "Hak Alınır, Verilemez", *Hürriyet*, 18 Ocak 1918 (yeniden yay. Narmurad Avazov, *Fen ve Turmuş*, 1991/11, s. 13)

oluşturuldu. 1924'lere gelindiğinde ise Türkler siyasi otonomilerini kaybettiler ve her yönden Ruslar veya Sovyet rejimine muti Ruslaşmış yerlilere teslim olmak zorunda kaldılar. Sovyet iktidarına meydan okuyabilecek her türlü muhalefet sistemli bir şekilde sürgün, öldürme veya başka yollarla ortadan kaldırıldı⁶³. Sovyetler; Türk topraklarını, etnik, kültürel ve coğrafi gerçekleri tamamen göz ardı ederek, toplumsal ve bölgesel sınır çatışmalarını kolaylaştıracak şekilde lehçe farklarına dayanan özerk veya bağımsız devlet, devletçik ve otonom bölgelere böldüler.

b. Ekonomik Kontrol

Sovyetler, başlangıçtan itibaren, Türkistan'ı maddi olarak sömürmek ve teknolojik bakımdan Ruslara bağımlı kılmak için çalıştılar. Türkistan Çarlık Rusya için olduğu gibi Sovyetler için de hammadde kaynakları bakımından önemli idi. Sovyetler, Türkistan ovalarını, özellikle Fergana vadisini ak altın (pamuk) tarlalarına dönüştürdüler. 1980'lerin sonunda Söz gelişi Özbekistan'ı SSCB'nin toplam pamuk ihtiyacının % 65'ini karşılar hale getirince⁶⁴ bölgeyi kalkındıracak kolonyal tarım politikalarında hedefe ulaştıklarını ilan ettiler. Ancak, bölge halkının bundan hiç kazancı yoktu. Bu gelişmenin tabii bir gereği olarak tekstil sanayii pamuğun üretildiği yerde kurulacağına, pamuk makine sanayiinin ayağına götürülmüştü. Öyle ki sırtına giyeceği elbisesinin kumaşını Rusya'dan almak zorundaydı. Aynı zamanda bölge halkı bazı sorunlarla karşılaştı. Söz gelişi, bir yandan pamuğa dayalı bir *tek kültür* oluşurken eğitim, sağlık ve iş ahlakı ve toplumsal ahlak da bu yönde gelişti.

Sanayileşmede ise, ister kaynak çıkarma, ister üretme şeklinde olsun Türkistan Sovyet Rusya'ya bağımlı hale getirildi. Türk topraklarında kullanılan bütün modern tarım aletleri dışarıdan, yani Rusya'dan ithal edildi ve Rus teknik elemanlar tarafından kullanıldı.

c. Kültürel ve İdeolojik Kontrol

Kültürel ve ideolojik kontrol Sovyetleştirme programlarından en tartışılacak olanıdır. Sovyetler kendilerini "*geri kalmış Türk dünyasını aydınlatacak, modernleştirecek ve medenileştirecek*" bir misyonla yüklü olarak gördüler. Nitekim, klasik kolonyal geleneğe göre diğer doğulular gibi kendi kendilerini temsil etme ve yönetme yeteneğine sahip olmayan Türklerin Rus Bolşevikler tarafından temsil edilmesi ve yönetilmesi en tabii hak ve yoldu. Bu yaklaşıma göre Türklerin kendi toplumları ve kültürlerini geliştirmek ve modernleştirmek için yapacakları veya söyleyecekleri bir şeyleri yoktu. Öyleyse *medeniyet ışığı taşıyan büyük birader* Rus Bolşevikler Marsxist-Leninist ideoloji ile modernleştirme programları tatbik

63 Bernard V. Oliver, "Korenizatsiia", *Central Asian Survey*, 1990/3, 77-98.

64 Ahmed Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı Milliyetçilik mi?*, çev., O. Ç. Deniztekin, İstanbul, 1996, 116.

etmeli ve Türkleri yerel “dini-feodal baskılardan” ve “kültürel cehaletten” kurtarmalıydılar.

Sovyet siyasetçiler, var olan Türk-İslam kurumları, değerleri ve kimliğinin, Marxist-Leninist Sovyet devletinin ideolojisi ve hedefleri ile uyuşmadığını söylüyorlardı. Söz konusu uyumu sağlamak için *kültürel tecrit* ve *İslam kurumları ile mücadele* programı tatbik ettiler. Türkleri, geleneksel mirastan ve İslam dünyasından kopararak Sovyet rejimine teslimiyetlerini temin etmek için milli kültürden koparmaya çalıştılar. Bu bağlamda *tecrit* (*demir perde*) ve *harf reformu* siyaseti izlediler. Kril alfabesi ile eski kültüre ulaşmanın yolu kapatılırken Türkçe, bilimsel, teknolojik ve siyasal kavramlarda, hatta günlük kelimelerde bile Rusça’ya bağımlı hale getirildi. Sovyetler, geleneksel İslam kurumlarına ideolojik ve pragmatik amaçlarla saldırdılar. İdeolojik bakımdan; halkın afyonu olarak nitelendirilen genelde dinin, özelde İslamın, Marxist anlayışa göre Sovyet sisteminde yeri yoktu ve asla müsamaha gösterilemezdi. Pragmatik olarak; Türk ve İslam dünyasının ortak kamu vicdanı, düşüncesi, kurumu ve bağı olan İslamın Sovyet hakimiyetinin yerleşmesinde en büyük engel olduğu düşünülürdü. Gerçekten de Çarlık döneminden beri Rusya’nın Türk bölgelerindeki hakimiyetine karşı gelişen bütün direnişçiler, Basmacılar dahil, İslam adına hareket etmişlerdi. Bu nedenle İslam ve Müslümanlar Sovyetlerin yoğun sistematik baskılarına maruz kaldılar. Çok sayıda din büyüğü, İslami kitap, cami, medrese, dergah, türbe, vakıf ve kadılık ortadan kaldırıldı. İbadetler ve temel dini adetlerin icrası yasaklandı. İslama dayalı aile yapısı ve toplumsal örf-adetlerle alternatif olarak yeni Sovyet kurumları ikame edildi. Sadece devlet ve kurumları değil bireyler ve toplumun laikleştirilmesi rejimin bekası için vazgeçilmez bir hedef olarak kabul edildi. Özellikle eğitim yoluyla, başta İslam olmak üzere geçmişin kültürel değerlerinden habersiz, çoğu durumlarda da saygısız ve düşmanca tavırlar takınan, Sovyet rejimi ve ideolojisine mûtf, gönülden bağlı aydınlar ve siyasetçiler yetiştirilmeye çalışıldı⁶⁵. Bununla beraber, bütün dünyayı şaşırtacak şekilde İslam ayakta kalmayı başardı; aile hayatında, gönüllerde ve duygularda yaşamaya devam etti.

III. Sovyet Döneminde Bağımsızlık Mücadelesi

1. Türkistan’da Milli Direnişin Kaynakları

Türkistan’da Sovyetlere karşı aktifliği pasifliği tartışılmakla beraber bir milli direniş olmuştur. Bu direnişin kaynakları hakkında Batılı Sovyetologlar ve Sovyet bilim adamları farklı görüşler ileri sürülmektedir. Batı’da yapılan

65 Sovyetlerin Türkistan’da uyguladıkları din/İslam karşıtı politikalar ve sonuçları hakkında bkz. Seyfettin Erşahin, *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, Ankara, 1999.

araştırmalarda, 1. Avrupalı Ruslar ve Asyalı Müslümanlar arasındaki milli farklar, 2. bölge halklarının sosyal psikolojileri ve 3. yeraltı tasavvuf faaliyetleri Müslümanların başlıca direniş kaynakları olarak gösterilmektedir⁶⁶. Sovyet bilim adamları ise dinin de içinde bulunduğu milli duyguların ayakta kalma sebeplerini, genel olarak, 1. ateist propagandadaki yetersizlikle, 2. sosyalist ekonomiyi kurarken yapılan bazı hatalar, 3. dış dünyanın menfi propagandaları, 4. resmi Sovyet ulemasının çabaları ve 5. eski kafalı bir kısım halkın direnişi olarak açıklamaktadırlar⁶⁷. Olayı belli ölçüde izah eden bu değerlendirme dinin bir üst yapı kurumu olduğu varsayımına dayanan Marksist yaklaşımın izah tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre din Marksizmin başarılı bir şekilde uygulanması ile ortadan kaldırılabiliirse milli direniş önemli kaynaklarından birini kaybedecek ve Türkistan'da rejime yönelik tehlike kalmayacaktır.

Bize göre Türkistan'da Sovyet dönemindeki milli direnişin ana kaynakları şunlardır:

1. *Din ve milli kültür*: İnanmak insanın en fitri ve tabii ihtiyacı olduğu gibi İslam bireysel düzeyde yaşanabilecek bir dindir. Dolayısıyla rejimin bütün kısıtlamaları ve baskılarına rağmen İslam varlığını sürdürmüştür. Müslümanların dinlerine bağlılıklarını sürdürmelerinde resmi İslam kurumları; milli kültür ve benliğin din ile aynı görülmesi; İslam ile Sovyet sosyalizminin kimi uygulamalarını aynileştirme ve uzlaştırması; İslam mimarisinin kalıntıları ve yer altı tasavvuf faaliyetleri yardımcı olmuştur.

2. *Geleneksel sosyal yapı*: Türkistan Türklerinin ataerkil, aynı çatı altında/avlu içinde üç kuşağı toplayan aile yapısı Sovyet kültürünün topluma nüfuzunu zorlaştırdığı gibi geleneksel kültürün genç kuşaklara aktarılmasını sağlamıştır. Bunun yanında yarı göçer halde yaşayan topluluklara yeterince ulaşmakta başarısız kalınmıştır.

3. *Sovyet rejiminin Müslümanlar tarafından algılanışı*: Müslümanlar esasen şuur altında, Sovyet rejimini bir Rus sömürge aracı olarak görmüşler, zaman zaman onu Çarlığın devamı gibi telakki etmişlerdir. Bunun yanında baskıcı karakterli Sovyet rejimi siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda toplumu tatmin edememiş, beklentilerine cevap verememiştir.⁶⁸

2. Türkistan'da Mücadele Usûlleri

Türkistan Türkleri kendi çabaları ve dış dünyanın desteği ile 1990'larda bağımsızlıklarına tekrar kavuştular. Onlar da dünyanın diğer bölgelerinde

66 Shams-ud-Din, "Sovyet Religious Policy in Uzbekistan", *Islamic Culture*, LVIII/3, 209; Bennigsen, *Stepte Ezan*, 195-224.

67 A. O. Artıkov, "SSCR'da Dini Sarkıtlar Mevcudluğunun Sababları ve Olarnı Tugatış Yolları, İlmi-Ateistik Propagandanın Mazmunı, Şakılları ve Metodi", *İlmi Ateizm Esasları*, haz. I. M. Muminov, Taşkent, 1962, 224- 230. Yahyayev, 11-12.

68 Seyfettin Erşahin, "Sovyet Türkistan'ında İslam ve Dindarlık", *İslami Araştırmalar*, 1998, XI/1-2, 127-137.

sömürge olarak yaşayan Müslümanlar gibi istilaya karşı *silahlı mücadele*, *fikirle mücadele* ve *istilacı ile işbirliği* olmak üzere üç şekilde tepki göstermişlerdi.

a. Silahlı Mücadele

Bazı muhafazakâr ulemanın da katıldığı Basmacılar 1918-1930 arasında, silahlı mücadele yaptılar⁶⁹. Basmacıların temsil ettiği direniş tarzının Sovyetler tarafından tamamen ortadan kaldırıldığı söylenemez. 1980'lerdeki Afgan mücahitlerinin direnişi ve 1990'lardaki Tacikistan olayları Basmacılığın devamı olarak değerlendirilebilir. Bu iki hareket coğrafi mekan, siyasal söylem, mücadele metodu ve hatta dayandığı etnik unsur bakımından Basmacıların yeniden zuhuru izlenimini vermektedir.

b. Fikri Mücadele

Türkistan'da fikri mücadeleye örnek olarak ceditci ulema ve aydınların çabalarını gösterebiliriz. Bunlar bir alternatif olarak geliştirdikleri siyasal, sosyal ve ekonomik projeleriyle ülkelerini ve halklarını kurtarmak istemişlerse de sosyal ve siyasal destek bulamamışlardır. Bir süre sonra rejimin takibatına uğrayan bu grubun önemli bir kısmı bölge dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Ceditci ulema ise Sovyet devletinin genel ilkeleri ile ters düşmeyen, hatta zaman zaman ona destek olabilecek dini yorumlar yapmış olmasına rağmen bir varlık gösteremeden dağıtılmıştır. Türkistan ceditciliği de bağımsızlıkla birlikte kurulan milliyetçi partilerin tüzüklerine yansımıştır. Bugünkü milliyetçi eğilimler, yüzyılımızın başlarında Avrupa çizgisinde yenilemiş, inancı, kültürü, coğrafyası ve çevresiyle barışık bir Türkistan vizyonu çizen ceditcilere atıflar yapmakta kimi zaman onların devamı olduklarını söylemekte bir sakınca görmemektedirler.

c. İşbirliği

Türkistanlı bazı ceditci milliyetçiler ve sosyalistler, *self-determinasyon* vaadine inanıp Bolşeviklerle işbirliğini denemişlerdir. Bu vaat onlar için sosyal, siyasal ve ekonomik bakımdan güneşin ufukta belirmesi anlamına geliyordu. Bunlar Bolşevik İhtilalini düşüncelerini hayata geçirmede ve milli benliklerini kazanmada bir araç olarak gördüler. İlk olarak Tatar milliyetçiler tarafından başlatılan ve *Müslüman milli komünizmi* niteliği kazanan bu harekete Türkistan'da da katılmıştır. Bilindiği gibi Marx Asya'nın kurtuluşunu Avrupalılaşmakta görüyordu. Türkistan ceditcilerinin önemli bir kısmı da aynı kanaati taşıyorlardı. Ceditci komünistler İslam ile Marksizmi uzlaştırmayı başka bir ifade ile İslâm'ı dünyevileştirerek milletlerinin Müslüman karakterini korumayı düşünmüşlerdi. Galiyev daha

69 Basmacılık hakkında geniş bilgi için bkz. Baymirza Hayit, *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, 1997.

az merkeziyetçi, İslam ve geleneklere düşmanca tavır takınmayan bir Marxist anlayışın Müslüman Doğu ile daha iyi uyuşacağını ileri sürüyordu. O daha da ileri giderek doğu için bir "Turan Cumhuriyeti" öngörüyordu⁷⁰. Bu yaklaşım 1-8 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan I. Doğu Halkları Kurultayı'nda Taşkent delegesi Özbek hukukçu cedidci Taşpulat Bek Narbutabekov tarafından şöyle dile getirilmişti:

*"Rusya bize yeni bir yönetim biçimini, Sovyet iktidarını önermiş olan ilk Avrupa devletidir. ... Doğu ile Batı taban tabana zıt görünümündedir. Doğu toplumsal örgütlenme ve töreler bakımından olduğu kadar psikolojik, dinsel ve ekonomik bakımdan da özel bir konum içindedir. Onu bu özellikleriyle hesaba katmak gerekir. ... Büyük Rus devrimi ansızın patlak verdiğinde Doğu'da hiç bir hazırlığımız yoktu. Gelenek ve göreneklerimizi bir anda komünizme uydurmayı bilemedik. ... Hiç kimse Doğu'nun Batı'dan çok değişik olduğunu, onun çıkarlarının tümüyle başka olduğunu; ayrıca komünizmin ilkelerinin doğrudan uygulanmasının orada direnme ile karşılanacağını bilmezlik edemez. O halde 4 milyon Müslümancı Sovyetçi düzene dahil etmek istiyorsak, bu, düzeni onlara uydurarak olmalıdır."*⁷¹

Müslümanlar, kongrede kendi KP'lerini kurmalarının gereğini belirttilerse de Bolşeviklerin tek parti ve bölünmez proletarya dayatması ile karşılaştılar. Türkistanlılar aslında KP içinde mücadeleye 1919'da başlamışlardı. Turar Riskulov Mart 1919'da Türkistan KP Merkezi Komite Müslüman Bürosu başkanı olunca partiye çok sayıda yerli komünistin girmesini sağladı. 18 Ocak 1920 tarihli Türkistan KP V. kongresinde Riskulov "*Milli Meseleler ve Milli Komünist Bölgeler*" adlı raporunda şunları teklif etti: 1. Türkistan'da bağımsız bir "*Türk Sovyet Cumhuriyeti*" tesis edilmeli, 2. Türkistan KP'nin "*Türk KP*" haline getirilmeli, 3. Bölge için bir "*Müslüman Türk Ordusu*" kurulmalı, Kızılordu'daki Türk olmayan askerler bölgeyi terk etmeli, 4. Yeni kurulacak cumhuriyetin kendi anayasası olmalı, 5. Dışişleri, askeri, mali ve ticari işler Türk cumhuriyetinin yetkisine ve yönetimine verilmeli.⁷² Ancak kongrenin kabul ettiği raporu Ruslar reddettiler. Bununla beraber, bu girişimin daha sonraları Avrupa'da çıkan ve II. Dünya Savaşı sonrasında Enver Hoca ve Tito gibi liderler tarafından uygulamaya konan milli komünizme örnek ve ilham kaynağı olduğu

70 Bkz. Alexandre Bennigsen, S. Enders Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union*, Chicago, 1979; A. Bennigsen, Ch. Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, çev. N. Uzel, İstanbul, 1981; Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı*, İstanbul, 1993.

71 *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, (Kurultay tutanakları), çev. Ali Alev, 1990, İstanbul, 94-95.

72 İ. Kayabalı, C. Arslanoğlu, *Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu*, Ankara, 1978, 174-175.

söylenebilir. Ancak Stalin 1934-1938 zaman dilimini kapsayan *Büyük Terör* (Repressiya) yıllarında, ceditci - milliyetçilerden KP'ne çeşitli sebeplerle girmiş olan binlerce yerel kadroyu çizgiden sapmakla suçlayarak ortadan kaldırmıştır. Bu uygulama Türkistan'ın yaklaşık yarım yüzyılda yetiştirdiği siyasetçileri ve aydınları tasfiye etmiştir.

Başta yerel KP kadroları olmak üzere Türkistan'da 1960'lı yıllarda milliyetçilik tekrar canlanmıştı. Üniversitelerde yerel kültüre yönelinmiş, yerel dilde çıkan medya Rusça medyaya nazaran sorunlara daha milliyetçi çizgide yaklaşmaya başlamıştı. Hatta İslam yeniden keşfedilmiş, zaman zaman komünist kadrolar Müslüman kimliklerini açığa vurmakta bir beis görmemişlerdir. Raşid'in ifadesiyle *"Yerel komünist liderler hassas bir ip cambazlığı yapmaktaydı; kendi bölgesinde ateşli bir milliyetçi ve dindar bir Müslüman olan, Moskova'da enternasyonalist ve iyi bir komünist oluyordu"*⁷³.

Kapitalist Batı, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası soğuk savaş döneminde SSCB'yi içten çökertmek için burada yaşayan Müslümanlara radyo yayınları başta olmak üzere çeşitli vasıtalarla ulaşarak bir manivela gibi kullanmaya çalıştı. Zaten Batı'da Sovyet Rus İmparatorluğu'nun da tarihi misyonunu tamamladığına inanılıyordu. Nitekim Sovyetler böyle bir misyonu sürdüremeyeceklerini Afgan mücahitleri karşısındaki başarısızlıkları ile göstermişlerdi. Bu gelişme Rusya'nın tıpkı 1905'te Japonlar karşısında tattığı yenilginin tekrarı gibiydi. Öte yandan, Polonya Dayanışma Sendikası'nın sosyalistleri sarıması, Almanya'nın birleşmesi ve Baltık boyunun Moskova'ya direnişi Sovyetlerin sona yaklaştığının işaretleriydi. Totaliter Sovyet rejiminin esas sahipleri olan Ruslardan bir kısmı bu yükü fazla çekemeyeceklerine inanıyorlardı⁷⁴. Nitekim glasnost (açıklık) ve perestroika (yeniden yapılanma) siyasetleriyle Gorbaçov, rejimin bittiğini ilan etmiş ve siyasal tercihi ortaya koymuştu. Türkistan Gorbaçov'un glasnost ve perestroika politikalarından nasibini alamamıştı. 1989'da Fergana'da çıkan etnik çatışmaları *"İslami köktencilik dişlerini gösterdi"* şeklinde değerlendiren Gorbaçov da bölgeye olan ilgisinin ve bilgisinin niteliğini ortaya koymuştu.⁷⁵

Türkistan cumhuriyetleri yönetici kadroları ile Gorbaçov arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bölge liderleri, Gorbaçov Nisan 1988'de Cenevre'de imzaladığı anlaşma ile Afganistan'dan birliklerini çekmeyi kabul edince, kendilerine danışılmadığı gerekçesiyle Moskova'ya kızmışlardı. Korkuları Afganistan'da gelişen dini köktencililiğin bir gün kapılarını çalacak

⁷³ Raşid, 48.

⁷⁴ Bu kanaati muhaliflerden A. Soljenistin 1991'de şöyle seslendiriyordu: *"Ne maddi ne de manevi olarak çevre cumhuriyetlerini taşıyacak gücümüz var. Bir imparatorluğu sürdürecektir gücümüz yok- iyi ki yok. Şu yükü atalım sırtımızdan, çünkü eziyor bizi, enerjimizi tüketiyor ve çöküşümüzü hızlandırıyor."* Raşid, 52.

⁷⁵ Raşid, 49.

olmasıydı. Nitekim bu endişe ile Türkistan iktidarlari, sertlik yanlısı komünistlerin Ağustos 1991'deki darbe girişiminde Gorbaçov'u yalnız bırakıp darbecilerin yanında yer almışlar, ikinci gün hareketin başarısızlığı ortaya çıkınca tavırlarını değiştirmişlerdi. Gorbaçov iktidardan uzaklaşırken bölge yöneticileri hâlâ eski sistemin sürdürülmesinden yana tavır takınıyorlar; istikrarı sarsacağı endişesi ile aceleci ekonomik, siyasal ve sosyal reformlardan kaçınıyorlardı⁷⁶. Ancak gelişen olaylar karşısında bağımsızlık yolunda adımlar atıldılar. Kırgızistan 30 Ağustos 1991'de, Özbekistan 1 Eylül 1991'de, Türkmenistan 26 Ekim 1991'de, Kazakistan 16 Kasım 1991'de bağımsızlıklarını ilan ettiler ve 21 Aralık 1991'de Almatı'da kurulan BDT'na üye oldular.

IV. Sovyet Mirası Türkistan

Sovyet rejiminin yıkılması Batı açısından kapitalizm ve liberal demokrasinin komünizme karşı galibiyeti; başka bir ifade ile, esasta Batı'nın kendi içindeki menfaatler çatışması olan, ancak yüzeyde ideolojiler savaşı şeklinde sunulan "soğuk savaş" dönemin bitmesiydi. Doğu açısından bakıldığında bu olayla birlikte, Türk dünyasına (İdil boyu, Kafkaslar ve Türkistan) karşı yüzyıllardır Çarlık ve Sovyet Rusları tarafından ideolojik, ekonomik, teknolojik ve askeri amillerle kademeli ve sistemli bir şekilde sürdürülen saldırı, sindirme ve tam kontrollü sömürge dönemi resmen kapandı. Uzun esirlik günleri sona erdi, hürriyet ve bağımsızlık dönemi başladı.

Sovyet rejiminin yıkılmasında, genelde Müslümanlar, özelde Türkler, pasif direnişler dışında çok iyi biliyoruz ki önemli rol almadılar / alamadılar. Nitekim Sovyet sonrası Türk dünyasında ortaya çıkan siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik gerçekler Türklerin gelişmelerden habersiz veya rahatsız olduklarını göstermektedir. Çünkü yeni dönemde milli KP'ler isim değiştirerek bağımsız cumhuriyetleri yönetmeye devam etmektedirler. Bunun yanında komünist rejiminin düşmesine pasif tepki gösteren Türk kamuoyu, dünyayı hayrete düşürecek bir tutum sergileyerek bağımsızlık döneminin ilk yıllarında yapılan seçimlerde ülkelerindeki komünist liderlerin yönetimde kalması yönünde irade bildirdiler. Öte yandan yeni muhalefet hareketleri de oldukça zayıf, etkisiz ve kamuoyu desteğinden mahrum kaldı.

Sovyet sonrası Türk dünyasındaki bu gelişmelerin anlamı Sovyet mirasının ne olduğunda yatmaktadır. Batılı Sovyetologların, Türkler arasındaki Sovyetleştirme politikalarının başarısız kaldığı yönündeki değerlendirmeleri metodik ve teorik bakımından bize göre yanlış varsayımlara dayanmaktadır. Metodik bakımdan, Sovyet Türkleri üzerine çalışan bilim adamları, genelde yerli seslere/kaynaklara ulaşmadan veya ulaşmadan, Sovyet Rus verilerine dayanarak Rus menfaatleri ve Sovyet ideolojisi açısından yaklaşmaktadırlar. Kolonyalizm teorileri noktasından

inceleyenler, Rusların, baskıcı siyasetlerle Türkistan'da bazı değişim ve dönüşümlere imza attıkları, fakat yerli pasif direnişle karşılaştıklarını söylemektedirler. Yaklaşık 120 yıllık Rus hakimiyetinin; Türklerin hayat tarzı ve düşüncelerinde değişikliklere yol açtığı ancak toplumu kuşatan ve onun tutumunu belirleyen temel değerleri ve inançları tamamen değiştiremediklerini iddia etmektedirler. Bununla beraber işaret edilmesi gerekir ki değişim özellikle modern ve güçlü bir devletin sistemli müdahalesiyle sahneye konduğunda değerler ve inançlar halkın düşüncesinden ve hayatından ne tamamen bağımsız kalabilir, ne de kayıtsız şartsız değişim güçlerine teslim olur. Konuyu modernleşme ve kalkınma teorileri açısından değerlendirenler, Batılı kalkınma modelleri veya Sovyet kalkınma projeleri muvacehesinde Sovyetlerin Türkistan'da başarısız olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre Sovyetler, Türk topraklarındaki nisbî başarılarını dünyaya *Sosyalizmin başarısı* olarak tanıtmışlarsa da aslında bunun Marxsit ideoloji adına en trajik mağlubiyet örneği olmuştur. Ancak Moskova'nın, söz konusu bölgelerde hedefleri ve menfaatleri açısından hiç başarı sağlayamadığı söylenemez.

Kanaatimizce Bağımsız Türkistan cumhuriyetlerindeki eski KP kadroları, muhalefet hareketleri ve Türk kamuoyunun Moskova'daki tarihi olaya gösterdikleri tepki ve sonrasında yaşanan gelişmeler, Türk bölgelerinde uygulanan Sovyetleştirme (modernleşme ve kalkınma) politikalarının istenilen hedefe ulaştığını göstermektedir. Her ne kadar modern sosyalist bir toplum amaçlayan Rus modeli kalkınma ve modernleşme projesi Batı Avrupa'ninkilerle karşılaştırıldığında başarısız görünüyorsa da, Türk topraklarında önemli derecede mesafe kat etmiştir. Bu politikaların sonuçlarına Ruslar ve Türkler açısından bakılmalıdır. Ruslar tarafından bakıldığında söz konusu uygulamalar Rus milli menfaatlerinin daha da gelişmesini sağlamış, Türkler açısından ise onları ekonomik, siyasal ve kültürel bakımdan tam bir sömürge haline getirmiştir.

1. Sovyet Mirasının. Geleceğe Etkisi

Rus hakimiyetindeki Sovyet rejiminin aniden yıkılmasıyla, daha önce değindiğimiz gibi, Türkistan'da ekonomik ve teknolojik bakımdan zayıf ve bağımlı, siyasal olarak parçalanmış, sosyo-kültürel yönden birbirinden ayrılmış, beş bağımsız devlet doğdu. Her ne kadar, Sovyetlerin ekonomi, kültür ve toplum siyasetleri, Türkistan'da İslami değerleri tamamen yok edememişse de önemli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Bu bakımdan söz konusu siyasetlerin sonuçlarının Türklerin geleceğinde bir süre belirleyici olacağı beklenmektedir.

Batı Avrupa'nın sömürgelerinde karşılaştığımız *siyasi bağımsızlık, ekonomik bağımlılık* sonucunu yeni Türk dünyasında bulamıyoruz. Çünkü söz konusu dünyanın siyasi bağımsızlığı da henüz titrek lamba alevi gibidir. Sömürgecilere karşı bağımsızlık mücadelesi veren halkların tersine, Türkistan Türkleri Sovyetlerden hürriyetlerini kazanmak için başarı ile

sonuçlanan bağımsızlık savaşları yapmadılar/yapamadılar. Bu durumda, bağımsızlık onlara Sovyet Rus imparatorluğunun içten çökmesiyle beklenmedik bir şekilde *verildi/bahşedildi* denilebilir.

Türkistan cumhuriyetlerinin gerçek siyasal, ekonomik ve kültürel bağımsızlıklarını kazanmalarının önünde bazı ciddi engeller bulunmaktadır. Bunların başında *siyasi kadro* eksikliği gelmektedir. Yönetimi ellerinde bulunduran eski kadrolar Sovyet sisteminden başka bir yönetim şekli ve demokrasi tecrübesine sahip değildir. Çağın gerçeklerinden yola çıkarak toplumları için ekonomik, siyasal ve kültürel program ve projeler hazırlayabilmiş siyasal kadro ve hareketler yok denecek düzeydedir. İkincisi yeni cumhuriyetlerin *etnik kompozisyonudur*. Çok uluslu yapıya sahip bu devletler arasındaki milliyetçilik yarışı, içeride sosyal barışı dışarıda bölgesel barışı tehdit edecek niteliktedir. Gerçek hakimiyet ve güvenli istikbal, lider kadroların, azınlıklara iktidar ve kaynakların paylaşımında adaletli davranma basiretini göstermelerine, çok uluslu yapıyı koruyabilmelerine bağlıdır. Üçüncüsü Rusya'ya bağlı *tek ürün üretmeye dayanan ekonomidir*. Ekonomide tek ürünlülükten (tarımda ipek, pamuk vs.) vazgeçilmesi, toprak su, enerji, ve maden kaynaklarının dengeli bir şekilde rantabil kullanılması, çevre ülkelerle ve dünya ile ekonomik ilişkiler kurulması izlenecek yol olarak görülmektedir. Aynı zamanda eğitimin çağdaşlaştırılması, yerli değerlere yer veren kültür politikaları çerçevesinde halk ve çevre ülkelerle uyumlu münasebetler tesis edilmesi de yapılması gerekenler arasında sayılabilir. Asıl bağımsızlık, uzun yüzyıllar ezilen halka siyasi hürriyet ve sosyal adaleti getirecek ekonomik ve kültürel programların uygulamaya konmasıyla mümkün olacaktır.

2. Yeni Türkistan'da İslam

Türkistan Türklerinin tamamına yakını, dindarlık düzeyleri farklı olmakla beraber İslam dinine mensuptur. İslam, Sovyet döneminde önemli darbeler almış, büyük ölçüde ilmi-felsefi düşünce geleneğini kaybetmiş, ceditçilik gibi yenilikçi eğilimler bidat ve dalalet olarak nitelendirilmiş; bunun üzerine yer altına çekilerek milli kültürde duygu ve folklor şeklinde yaşamaya devam etmiştir.

Türkistan Müslümanları Karahıtay, Moğol ve Rus istilalarına karşı direnme tecrübesi kazanmış; özellikle Çarlık rejiminin Hristiyanlaştırma ve Sovyetlerin dinsizleştirme politikalarına karşı direnebilmiştir. Türkler; komünizmin çökmesi ile düştükleri ideolojik boşluğu doldurmak için de tabii olarak milli kültürlerinin önemli bir unsuru olan İslama yönelmişlerdir. Halk büyük bir coşku, şevk ve gayretle cami ve medrese yapımına başlamış, namaz, oruç ve hac gibi ibadetler hızla yaygınlaşmış. buna bazı bürokratlar ve devlet başkanları da katılmışlardır. Söz gelişi Türkmenistan'ın önderi Sefer Murat Türkmenbaşı ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev doğdukları yerlere kendi adlarıyla birer cami yaptırmışlardır. Böylece İslam bir din ve kültürün önemli bir unsuru olarak resmen tanınmıştır. Halk;

kültürü, tarihi ve bir bakıma kendisi ile barışmış, yerelleşmeye adım atmıştır. İslam bölge için bir yönüyle de küreseleşmenin, dünya ile buluşmanın aracıdır. İslam vasıtası ile Türkistanlılar 1.5 milyarlık İslam dünyasının bir parçası haline gelmektedirler. Yeni dönemde klasik İslami edebiyat ürünlerinin yeniden neşredilmesiyle; dini eğitim kurumlarının açılmasıyla Türk dünyasında bilgiye ve düşünceye dayanan sağlam bir İslami açılım ve diriliş başlamıştır. Ancak İslam tebliğini halkın bilgi ve kültür düzeyine uygun olarak sunacak mübelliğlerini yetiştirecek sistemli dini eğitim kurumları henüz yeterli değildir.

Türkistan'ın gerçek bağımsızlığına kavuşmasının Sovyet döneminin bağlarından, bu çerçevede din özgürlüğünü kısıtlayıcı uygulamalardan kurtulmakla mümkün olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Ancak bu yönde atılan çoğu adımlar Rusya tarafından Pantürkizm, Panislamizm veya İslam köktencilığının hortlaması olarak görülmekte ve bunlara karşı mücadele, söz konusu ülkelerin hatta bütün insanlığın geleceğine hizmet olarak değerlendirilmektedir. Bunların içinde en çok üzerinde durulana da İslam köktenciligidir. Nitekim Batı'lı bazı Sovyetologlar, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, SSCB yıkılmadan önce, Sovyet Türkleri ve İslamın, Rus hakimiyetindeki rejim için en ciddi tehdit ve meydan okuma olduğunu vurgulamışlardı⁷⁷. Aslında bu soğuk savaş döneminin tedbirlerinden olan Doğu bloğuna karşı "yeşil kuşak" oluşturma stratejisinin ifadesiydi.

Batı ve Rusya gelişen İslamın, İran tipi "aşırı" bir şekil almasından endişe duymaya başlamışlar, İran'ı yeni Türk dünyasına öncülük edebilecek bir yetenek ve güçte görmüşlerdir. Bu endişeli grubu daha da teyakkuza sevk eden korku, söz konusu gelişmelerin İran'ın önderliğinde nükleer gücü de olan bir *İslam bloğuna* dönüşebileceği ihtimalidir. Bu varsayımdan hareket eden çevreler söz konusu muhammen ve muhayyel bloğun, Batı'nın Orta Doğu ve başka yerlerdeki menfaatlerini, hatta Batı'nın kendisini tehdit edebileceğini iddia etmektedirler.

Yeni Türk cumhuriyetlerinin, Batı'nın menfaatlerini tehdit edecek bir panislam cephenin çekirdeğini oluşturabileceği varsayımı da gerçekçi görünmemektedir. Çünkü İslam tarihi göstermiştir ki İslam kardeşliği siyasi bir birlik oluşturmak için yeterli değildir. Etnik ayrılığı yok sayan evrensel birlik çağrısına rağmen İslam, bu ülkeler arasındaki farkları silememiştir. Hatta Müslümanlar tarih içinde sayısız fırkalara ayrılmışlardır. İslam dünyası bugün etnik ve fikri bakımdan tarihinde olduğundan daha fazla bölünmüştür. Yakın zamanlarda Müslümanları birleştirmek için harcanan bütün çabalar boşa çıkmıştır. Gerçekten de denilebilir ki, panislamizm siyasi bir hareket olarak Müslüman ülkeler arasında vücut bulamaz. Nitekim İslam

77 Alexandre Bennigsen, Maria Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State*, London, 1983; Edward Allworth ed., *Central Asia: 120 Years of Russian Rule*, Durham, 1989; Micheal Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*, Armonk, 1990; William Fierman ed., *Soviet Centra Asia: the Failed Trasformation*, Boulder, 1991.

ülkeleri arasında, bütün birlik çağrılarının, tarafların kendi menfaatleri, davaları ve önderliklerini desteklemek için olduğu kanaati ağır basmaktadır.

Batı ve Rus medyasında yer alan haberlere bakılırsa Türkistan Türkleri İslami köktencilğin kışkacına düşme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bir kısım Batılı yetkili ve medya İslam köktencilğinin; Müslüman dünyanın her yerinde olduğu gibi yeni Türkistan cumhuriyetlerinde de hızla yayıldığını ileri sürmektedirler. Bu endişe Batı'nın askeri paktı NATO'da da yankı bulmuştur. Sovyet döneminde, komünizme karşı yeşil kuşak teorisiyle İslami faaliyetlere destek veren NATO düşman ve yakın tehlike konseptini komünizmden *İslam köktencilğine* çevirmiştir.

Rusya "aşırı" İslami gelişmelerle mücadelede Batı ile buluşmaktadır. Çünkü Rusya için söz konusu tehlike daha hayati önem taşımaktadır. Süpergüç geleneği ve yeteneğine sahip Rusya, Sovyetlerin yıkılmasına rağmen süpergüç ideolojisinden ve idealinden vazgeçmemiş; özellikle çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu eski Sovyet topraklarını arka bahçe ilan ederek bu yöndeki kararlılığını ve niyetini belirtmiştir. Süpergüç ideolojisini besleyen kaynaklardan birisi de *xenophobia* yani yabancı düşmanlığı ve korkusudur. Bu korku Çarlık döneminde *vahşi doğulular, barbar Tatarlar, Pantürkizm* ve *Panislamizm* kavramlarında, Sovyet döneminde ise *kapitalist kuşatması* ve *anti-semitizmde* ifadesini bulmuştur. Şimdi bunların yerini *İslamophobia* başka bir deyimle *İslam köktencilği* almıştır. Ne olduğu tam olarak tarif edilemeyen İslam fundamentalizmi Rus medyasında bir umacı şeklinde sunulmaktadır.

Bölgedeki bazı mevzi Vehhabilik faaliyetleri ve küçük fanatik oluşumlar ki hepsinin aktiviteleri resmen durdurulmuştur, mercek altına alınarak İslami köktencilğin yeni Türk dünyasına hızla yayıldığı iddia edilmektedir. Bu iddianın doğrulanabilmesi için aşağıdaki sorulara müspet cevap verilmesi gerekmektedir. Bugün herhangi bir Türk devletinde İslam şeriatına dayalı bir devlet kurmayı veya hayatı İslama dayandırmayı hedef alan bir siyasi parti veya hareket var mıdır? Ateizmden çıkmış bir toplum böyle bir programı kabul edebilir mi? Veya yerli ulema ve aydınlar böyle bir proje yapacak ve tatbik edebilecek bilgi birikimine sahip midirler? Yoksa halk kişilikleri, kimlikleri ve kültürlerinin önemli bir unsuru olan İslam ile tanışıp birleşmek mi istiyorlar?

Sovyet baskısından çıkmış Türk cumhuriyetlerinde İslam köktencilğinin ortaya çıkmasını önleyecek etkenleri şöyle sıralayabiliriz: 1. İslam dinler, milletler ve toplumlara karşı düşmanca tavır takınmayı yasaklar. Bu ilkeye bağlı olan Müslümanlar; uzun süre beraber yaşadıkları Ruslara karşı düşmanlık beslemedikleri gibi kendilerini sömürenlerin Rus halkı değil bir avuç Rus yönetici olduğu kanaatine sahip oldular. Bu nedenle klasik tarzda kolonize olmuş ülkelerin tersine Türk cumhuriyetlerinde dinler çatışmasına yol açacak ve İslama dayalı bir dini fundamentalizmi besleyecek bir sosyo-ekonomik ve kültürel zemin bulunmamaktadır. Bunun yanında dini otoriteler de, sık sık dinler arası diyalog toplantılarında dinlerin barış ve

kardeşlik duygularını geliştirdiğini vurgulamaktadırlar. 2. Türkistan'daki lider kadro ile sivil ve dini bürokrasi de ülkelerinde siyasal İslamın gelişmesine izin vermezler. Yukarıda değindiğimiz üzere, Türkistan'da yönetime hakim olan eski KP kadrolar tek tek farklı eğilimlere sahip olmakla beraber rejimlerinin laik niteliğini korumada kararlı ve ısrarlı görünmektedirler⁷⁸. Öte yandan Sovyet sisteminden kalma ve bugün ülkelerinin dini hayatlarına hakim olan dini bürokrasi de söz konusu hareketler karşısındaki en büyük engellerdendir. Resmi İslam yetkililerinin siyasal İslam gibi bir eğilimleri yoktur. 3. Sovyet rejimi yeni bir kültür ve hayat tarzı meydana getirdi. Yarı sanayileşmiş, şehirleşmiş ve okur-yazarlık oranı % 100'e varan toplumun dini fanatizme yol vermesi oldukça güçtür. 4. Bunun yanında Türkistan Türkleri bazı militan İslami grupların düşman ilan ettiği Batı'ya karşı, önyargılı bir düşmanlık taşımamaktadırlar. Türkistan cumhuriyetlerinin hiç biri kapitalist ekonomik ve sosyal gelişmeleri veya sömürge tarzlarını tecrübe etmedikleri için Batı karşıtı duygular taşımamakta; aksine Batı modelini gelişmenin en iyi yolu olarak görmektedirler. Öte yandan Türkistan cumhuriyetlerinin serbest piyasa ekonomisini geliştirmeye olan ihtiyaçları Batı karşıtı bir politika izlemelerine müsait değildir. Çünkü Batı ve Batı yanlısı İslam ülkeleri, uluslararası finans ve teknoloji kaynakları onlara yardımı reddederler. 5. Siyasal İslamın maddi destek bulması da güç görünmektedir. Bölgedeki İslami gruplar İran, Libya veya herhangi bir güçten maddi veya manevi destek almamışlardır. Zaten buradaki hakim Sünni anlayış İran etkisini önlemektedir. Şii İran'da ruhaniler vakıflar ve şahıslar tarafından maddi olarak destekleniyordu, Sünni Türk dünyasında ortaya çıkabilecek olan militan dini akımların böyle kaynakları yoktur. 6. Siyasal İslamın kısılcakındaki Tacikistan ve Afganistan'ın içine düştükleri dini, sosyal ve ekonomik kargaşa Türkistan Türkleri için ders alınması gereken olaylardan sayılmaktadır. Bu mülahazalar çerçevesinde Türkistan ile ilgili İslam köktencililiği korkusunun abartılı olduğunu söyleyebiliriz⁷⁹. Bu korku, söz konusu İslam anlayışından çok korkan yeni cumhuriyetlere yönelik siyasetleri etkilememelidir. Batılı ülkelerin takınacakları böyle bir tavır, Batı düşmanlığını manipüle eden gruplara meşruiyet kazandırabilir. Aynı zamanda Türkistan cumhuriyetlerinin de, Batı tarzı gelişme ve kalkınma modellerini takip etme ve demokratikleşme sürecini ertelemelerine ve

78 Mehrdad Haghayeghi, "Islamic Revival in The Central Asian Republics", *Central Asian Survey*, XII/2, 1994, 252.

79 Seyfettin Erşahin, "Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum Haftası 1977)*, yay. Ö. Turan, Ankara, 1998, 47-49. Bu konuda benzeri yaklaşım için bkz. Raşid, 288 vd; Hakan Yavuz, "Efsanevi İslam: Atalar Dini ve Modern Bağlantılar", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum Haftası 1977)*, yay. Ö. Turan, Ankara, 1998, 11-24; Haghayeghi, 263.

alternatif bloklar aramalarına hatta tekrar Rusya'ya sığınmalarına yol açabilir.

Bu durumda bu ülkelerin sosyal ve kültürel hayatında İslam ve İslam kültürünün daha önemli rol oynamasını arzu etmek, İslam camiasına katılmayı istemek ile aşırı İslam yorumuna dayalı hükümetler kurmak ve siyaset geliştirmek yönündeki hareketler arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Sonuç

Türkistan cumhuriyetlerine gösterilecek önyargısız ve insani yaklaşım onları mutedil bir süreç ve yolla çağdaş dünya değerleri ile buluşturabilir. Böylece onlar da dünya ekonomisi ve siyasetinin hür partnerleri olma fırsatını, acı tecrübeler yaşamadan ve sonu belli olmayan maceralara girmeden yakalayabilirler. Türkistan'ın geleceği "Sovyet mirası" ile "İslam köktenciliği" tehditleri arasına sıkıştırılmamalıdır. Türkistan Türkleri arasında, kültürleri ve kimlikleri ile aynileşmiş olan İslamiyet'in yeniden gelişmesi tabiidir.

Rusya; bünyesindeki liberal demokratik güçlerin de baskısıyla hızla siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel reformlarını gerçekleştirerek serbest Pazar ekonomisi ve demokrasiye geçmeye çalışırken, Türkistan cumhuriyetlerinde söz konusu anlamda baskı gruplarının olmaması sebebiyle, kendilerini rahat hisseden bazı yönetimlerin bu yönde biraz ayak sürüdükleri görülmektedir. Bu gecikmenin Türkistan'a zaman kaybettireceğini ve dünyanın gerisinde kalmasına sebep olacağı düşünülebilir. Bölge cumhuriyetleri, tam demokrasiye ve serbest pazar ekonomisine geçmeyi sağlayacak reformlar yaparak, bu dönüşümü üstlenebilecek nitelikte yeterli bilgi, yetenek ve tecrübe ile donatılmış kadrolar yetiştirerek, komşularla ve dünya ile iyi geçinerek, kabilecilik ve bölgecilik dar çerçevesini aşarak, dini ve etnik ayrımcılığa meydan vermayarak daha istikrarlı ve müreffeh bir dünyanın kapılarını açabilirler.

Türkistan Türklerinin *verilen bağımsızlıktan alınan bağımsızlığa* doğru olan yürüyüşleri insanlık, medeniyet, İslam ve Türklük için önemli tecrübelerden biridir. Bu yöndeki başarı insanlığı umutlandıracak, gelecekle ilgili iyimserlik duygularını güçlendirecektir.